

В.В. Іваненко, Г.Г. Кривчик, І.С. Накашидзе

УВЕДЕННЯ В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Навчальний посібник

До 100-річчя Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара (1918-2018)

Дніпро * ЛІРА* 2018

УДК 001.891.2(477)

У 18

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради історичного факультету

Дніпровського національного університету ім. Олесея Гончара

(протокол № 14 від 18 червня 2018 р.)

Іваненко Валентин Васильович, доктор історичних наук, професор,
проректор Дніпровського національного університету ім. Олесея Гончара;
Кривчик Геннадій Георгійович, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства Дніпропетровського національного
університету залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна;
Накашидзе Ірина Сергіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафе-
дри українознавства Дніпропетровського національного університету
залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна.

Рецензенти:

Савчук Ф.С., доктор історичних наук, кандидат біологічних наук, професор;
Калашніков В.М., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук,
професор (Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара).

Іваненко В.В.

У18 Уведення в науково-педагогічну діяльність: навчальний посібник /
В.В. Іваненко, Г.Г. Кривчик, І.С. Накашидзе. – Дніпро : ЛІРА, 2018. – 120 с.

ISBN 978-966-981-077-9

У посібнику розглянуто сучасні методологічні основи проведення науково-дослідних студій, передусім з історичних дисциплін. Надані вказівки щодо узагальнення й оприлюднення результатів досліджень у наукових виданнях. Також вміщено поради щодо методики проведення навчальних занять зі студентами. Розраховано на студентів старших курсів, аспірантів, молодих науковців і викладачів історичних та інших гуманітарних дисциплін вищих навчальних закладів.

УДК 001.891.2(477)

ISBN 978-966-981-077-9

@ В.В. Іваненко, Г.Г. Кривчик,
І.С. Накашидзе, 2018
@ЛІРА, 2018

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Методологічні принципи як норми етичного і професійного кодексів ученого	6
1.2. Загальнонаукові методи дослідження	15
1.3. Порівняльний метод у історичних науках та навчанні	21
1.4. Біографічний метод	29
1.5. Математичні методи в історичній науці	36
1.6. Метод прогнозування	41
1.7. Методи, пов'язані із застосуванням ІТ-технологій	44
Розділ 2 МЕТОДИКА НАПИСАННЯ НАУКОВИХ ТВОРІВ	48
2.1. Сутність та етапи наукового дослідження	48
2.2. Логіка наукового дослідження	52
2.3. Основні види наукових творів та їх особливості	65
2.4. Особливості підготовки публікацій	67
Розділ 3 ПОРАДИ ЩОДО МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ	75
3.1. Особливості професійної майстерності викладача вищої школи	75
3.2. Форми й методи навчання у вищій школі	78
ГЛОСАРІЙ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	98
ДОДАТКИ	109

ВСТУП

До написання даного навчального посібника його авторів спонукало шире бажання допомогти молодим науковцям і викладачам вищих навчальних закладів оволодіти своєю професією, методологією наукового дослідження, навичками застосування її у практичній і науковій діяльності. Знання й розуміння теорії, техніки, методів і принципів науково-дослідної діяльності допоможе випускникам вищих навчальних закладів легко включатися у професійну діяльність, втілювати наукові знання у практичну площину, сприятиме розвитку раціонального творчого мислення. Так само й закріплення отриманих раніше знань з методики викладання допоможе молодим викладачам швидше освоїтись у новій для них сфері діяльності, швидко і безболісно адаптуватися на своїх робочих місцях.

Між тим навіть просте ознайомлення з низкою дисертаційних творів та авторефератів дисертацій показує, не всі молоді науковці достатньо володіють методологією наукового дослідження або принаймні не вміють чітко визначити методи свого дослідження, показати, як вони застосували в своїй роботі ці методи, причому в першу чергу це стосується саме загальнонаукових методів дослідження. Відтак відповідні підрозділи часто написані формально, схожі один на одного, немов написані під копірку. Складається враження, що дехто з них взагалі пишуть про методологію своєї творчості лише через те, що «так вимагається», а не заради обґрунтування своєї дослідницької технології, як це має бути.

Здавалось би, на сьогодні ми маємо чимало літератури методологічного характеру. Зокрема, основам методології наукових досліджень присвячені підручники, навчальні посібники, монографії українських науковців: Г.І. Андрєєва [1], М.Т. Білухи [9], В.П. Бобилева [11], В.М. Кислого [37], В.В. Ковальчука [41], А.Є. Конверського [45], І.С. Пятницької-Позднякової [74] та ін. Особливо великий внесок у методологію науки зробили вчені-історики, серед яких: М.А. Барг [4], І.Я. Біск [8], І.Д. Ковальченко [40], М.П. Ковальський [39], В.Ф. Коломійцев [42], А. В. Санцевич [84], В.К. Якунін [110] та інші вчені,

які у свій час, поза сумнівом, відіграли величезну роль у розвитку вітчизняної науки. Однак слід визнати, що більшість наявних праць з методології наукових досліджень створені в радянські часи, містять ідеологічні штампи, на кшталт класових підходів і пріоритету над іншими принципами комуністичної партійності; деякі з книг написані дещо зарозуміло й мовою, яка, правду кажучи, не у всіх читачів викликає бажання осмислити їх зміст. науки, зокрема історичної. Викликає заперечення й уведення в науковий обіг деяких зайвих понять, зокрема, так званого методологічного підходу. Вживання цього поняття, на нашу думку, лише ускладнює розуміння суті наукового пошуку, адже між суб'єктом і об'єктом дослідження існують, по-перше, методи, як інструменти дослідження, й, по-друге, методологічні принципи, як основні правила користування цими інструментами. А поняття «підхід», що вживається деякими фахівцями, – як п'яте колесо до возу.

Для майбутнього фахівця, науковця дуже важливим є володіння навичками написання й підготовки наукових творів. Написання реферату, наукової статті, тез доповідей на конференції, магістерської та дисертаційної робіт тощо повинне відповідати вимогам відповідного жанру й робитися за прийнятими в науковому товаристві правилами, встановленими певними канонами. Це висуває певні вимоги до логіки побудови їх, форми, стилю і мови, оформлення. Про все це також йдеться у запропонованому навчальному посібнику.

З огляду на те, що переважна більшість учених поєднує наукову діяльність з викладацькою, автори посібника визнали за доцільне вмістити в у ньому й деякі методичні поради щодо проведення начальних занять зі студентами. Адже всім добре відомо, як важко, попри отриману раніше теоретичну й методичну підготовку, молоді викладачі адаптуються на новому місці роботи. Іноді вони просто ніякують в студентській аудиторії. Не відразу приходить до них усвідомлення, що викладацька робота може й має бути продовженням наукової творчості молодого працівника, лише тоді вона має успіх. Певна річ, усе приходить з роками і ніякі поради не можуть замінити власних пошуків ефективних методів і прийомів викладання.

Тим не менше, очевидно, не будуть зайвими для нього поради старших колег, яким у свій час уже довелося пройти «курс молодого бійця» і потім пройти тернистий шлях на науково-педагогічній ниві.

Жодним чином не відкидаючи багату методологічну й методичну спадщину й не претендуючи на істину в останній інстанції, автори даного посібника прагнули донести до своїх молодих колег частку своїх теоретичних знань і власного наукового й педагогічного досвіду, що накопичений упродовж років.

РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологічні принципи як норми етичного і професійного кодексів ученого

Принципи дослідження – це своєрідний етичний кодекс ученого. Цей кодекс складається з низки професійних принципів, які базуються на:

а) основоположних людських етичних нормах; б) науковій етиці; в) на власній науковій специфіці. Відомий фізіолог І. Сеченов зазначав, що справжнього вченого і визначають моральні якості людини та його світогляд. Основна ідея етики була виражена ще Аристотелем у виразі «Платон мені друг, але істина дорожча». Організаційні, методологічні та інші норми не можуть бути реалізовані без морально-психологічних якостей науковця.

Як відомо, загальнолюдські **етичні норми**, або принципи сформульовані ще в Біблії. Частина з цих норм трансформується в наукові принципи, які знайшли відображення в Етичному кодексі вченого України, який був прийнятий на Загальних зборах НАНУ 15 квітня 2009 р. [27] Так, з другої та п'ятої заповідей Закону Божого – «Не роби собі куміра» та «Шануй батька твого і матір твою» [29, с.519] – впливають наукові принципи верховенства істини, деідеологізації наукової творчості, самостійного мислення, поєднання шанобливого ставлення до наукових корифеїв, до своїх попередників й до

вчителів, тобто до всіх своїх духовних батьків, з прагненням знайти свій власний шлях у науці. Слід відстоювати свою точку зору. Навіть тоді, коли вона суперечить загальноприйнятій думці. Як написав Мартін Лютер у своїх знаменитих Тезах: «На цьому стою і не можу інакше». Сьома заповідь – «Не чини перелюбу» [29, с.519] – виступає в науковій сфері як принцип наукової гідності: не продавай наукову совість, бережи бездоганну наукову чесність на всіх стадіях наукового дослідження. Восьма заповідь – «Не кради» – виступає як науковий принцип неприпустимості наукового плагіату, шахрайства, піратства, про що також йдеться в Кодексі вченого України.

Спробою сформулювати загальні етичні норми академічних досліджень стало прийняття в січні 1984 р. у м. Упсала (Швеція) Етичного кодексу науковця, який складається з таких досить простих положень:

1. Дослідження має проводитися таким чином, щоб його здійснення та наслідки не несли відчутної екологічної загрози
2. Дослідження не може нести загрозу існуванню нинішньому та майбутнім поколінням.
3. Учений несе відповідальність за те, щоб уважно проаналізувати наслідки своїх досліджень та проінформувати суспільство стосовно них.
4. Учені, які дійшли висновку, що їх дослідження не відповідають цьому кодексу, повинні припинити свою роботу та пояснити громаді, чому вони це зробили [52, с.36].

На жаль, ми дуже часто зустрічаємося з порушенням зазначених вище норм, зокрема в історичній науці. Це відбивається в різних формах, передусім у прагненні деяких науковців вічно перебувати в мейстрімі сучасної офіційної ідеології, догодити владі. Іноді ціною втрати наукової честі. Прикладом цього можуть бути діаметрально протилежні судження щодо національного питання в Україні радянської доби. Одна оцінка: «Украинские буржуазные националисты, будучи злейшими врагами интернационализма и братского союза украинского народа с русским, стремились отравить сознание трудящихся ядом национализма, привив им чувство вражды к русскому народу от классовой борьбы против угнетения и тем самым подчинить корыстным

классовим інтересам буржуазии и помещиков» [103, с.30-31]. Край протилежне твердження: «Всю діяльність ОУН-УПА підкорили боротьбі за утворення Української Самостійної Соборної держави»... Натомість «Тоталітарний комуністичний режим завдав великої шкоди історичній пам'яті українського народу, історичній спадкоємності декількох поколінь. Ідеологи цього режиму усвідомлювали, що незнання народом свого історичного коріння робить людину байдужою до долі народу, призводить до манкуртизму, спотворює і знищує національну свідомість, робить її податливою до всіляких спекуляцій» [102, с.34]. Важко повірити, але обидва судження висловлені однією особою. Коли ж вчений був щирим і говорив істину: в 1979 р. чи в 1994 р., коли писав ці рядки? На жаль, прикладів подібних «реінкарнацій» можна навести чимало. Справа, звичайно, не в істинності першого чи другого суджень. У науці має існувати плюралізм думок. Певна річ, історик, як і кожна людина, може протягом життя вносити певні корективи у свої погляди, сумніватися, навіть помилятися в чомусь, щоб потім визнавати й виправляти свої помилки. Взагалі душевні терзання – це нормальний стан не тільки науковця, але й будь-якого *homo sapiens*. Зрештою, й першопрестольні святі апостоли Петро і Павло не народилися проповідниками християнської віри. Але ставши ними, вони зазнали утисків і гонінь з боку влади і тодішнього суспільства. Через їхню віру одного розп'яли на хресті, другому відтяли голову [29, с. 339]. Погано, коли у вченого відбувається радикальна зміна думок на догоду кон'юнктурі. Але прикро, що подібні прояви лукавства не знаходять осуду в науковому співтоваристві.

Як відомо, останніми роками у вітчизняному освітньому й науковому просторі набула характеру епідемії й інша «соціальна хвороба» – **плагіат**, тобто опублікування чи оприлюднення під своїм іменем чужого твору або окремих його положень. Дошки оголошень у великих містах буквально рясніють оголошеннями: «Допоможемо у написанні курсових і дипломних робіт, кандидатських і докторських дисертацій». Придбання у таких осіб чи організацій з наступним поданням результатів наукової діяльності на сьогодні є

одним із найпоширеніших видів академічної не доброчесності поряд з плагіатом.

Однак приклади особливо злісного плагіату демонструють не стільки науковці-початківці, скільки саме ті, хто за своїм становищем зобов'язані бути взірцем доброчесності. Періодично виникають скандали, пов'язані з плагіатом можновладців. Так, плагіатом була визнана книга колишнього президента і за сумісництвом «професора» В. Ф. Януковича «Opportunity Ukraine», що була надрукована в 2011 р. у Австрії. За даними тижневика «Тиждень.UA», за підписом президента видано не лише гучні ідеї, а скопільовані цілі абзаци з текстів, які раніше виходили за підписом інших: відомого журналіста В'ячеслава Піховшика, політиків Тараса Стецьківа, Василя Волги та ін. [98]. Плагіатом зганьбив себе колишній голова Верховної Ради України, доктор історичних наук, професор, академік НАНУ, автор понад 570 (!) публікацій В. М. Литвин, який опублікував у 2002 р. в газеті «Факты и комментарии» під назвою «Гражданское общество: мифы и реальность» переклад статті Томаса Карозерса, що була надрукована раніше в журналі «Foreign Policy» [114]. Сам історик пізніше виправдувався на сторінках часопису «Фокус»: мовляв, йому підготували матеріал його помічники, а він лише відредагував текст [56]. Однак даний випадок виявився непоодиноким в «науковій творчості» академіка.

До речі, плагіат часто пов'язаний з іншим характерним проявом наукового шахрайства – використанням можновладцями чи багатіями наукових найманців для написання дисертацій та інших наукових праць. Ні для кого не секрет, що особливо в ціні фахівці в галузях економіки, юриспруденції, державного управління, тобто ті, хто може надати інтелектуальні послуги «слугам народу» і посприяти таким чином їх кар'єрному зростанню. Часто трапляється ще і таке явище як **самоплагіат**, коли автор використовує власні раніше опубліковані праці в іншому контексті без посилань чи вказівок на це.

У свою чергу, загальнонаукові принципи застосовуються в різних наукових галузях, зокрема в історичних науках. Серед них **принцип системності**, який передбачає вивчення і врахування всіх елементів, фактів і даних, недопущення висмикування лише тих фактів, що можуть підтвердити

авторську концепцію. Для історика це означає систематизацію, оцінювання й використання всього комплексу історичних джерел. Слід оперувати не поодинокими, підібраними, вигідними фактами, а всією сукупністю різноманітних, суперечливих фактів, адже навіть найбільш очевидні, здавалося б, факти, вихоплені з контексту подій, можуть дати хибну картину.

У цьому зв'язку варто згадати одну досить кумедну історію, яку розповів російський письменник В. В. Вересаєв. У середині 1920-х рр. на засіданні одного з московських літературних товариств якийсь молодий пушкініст виступив з доповіддю про творчість О. С. Пушкіна. Цитуючи у своїй доповіді поета, він хотів довести, що той був справжнім більшовиком і предтечею Жовтневої революції. Не дивно, що така дурня не могла не викликати обурення присутніх. Тоді взяв слово письменник А. Насимович і сказав: «Товарищи! Я очень удивлен нападками, которыми тут подвергся докладчик. Все, что он говорит о коммунизме Пушкина, настолько бесспорно, что об этом не может быть никакого разговора. Конечно, Пушкин был чистейший большевик. Я только удивляюсь, что докладчик не привел еще главной цитаты из Пушкина, которая сразу заставит умолкнуть всех возражателей. Вспомните, что сказал Пушкин: «Октябрь уж наступил...» [15, с.339].

Чи не так, як той «пушкініст», оперують окремими цитатами, фактами, або джерелами деякі науковці. Характерний приклад такого підходу в науці репрезентує книга академіка РАН А. Т. Фоменка та Г. В. Носовського «Русь і Рим. Чи правильно ми розуміємо історію Європи і Азії?», у якій містяться «сенсаційні відкриття»: виявляється Христос народився в XI столітті; Орда була регулярним військом Руської держави; Ярослав Мудрий, Іван Калита і хан Батий – це одна людина; англійська історія насправді описує історію Риму і т.д. [71]. Або ось інший курйоз, що став можливим також через використання окремих історичних джерел. Один із вітчизняних істориків-аматорів напередодні 100-річчя Жовтневої революції надрукував у популярному тижневику «2000» статтю, у якій цілком серйозно стверджувалося, що насправді Жовтневої революції не було, адже в жодній провідній петроградській газеті тих днів він не знайшов згадки про штурм Зимового

палацу, про постріл крейсера «Аврора», Жовтневу революцію [79]. На що редакція тижневика у своєму коментарі цілком слушно вказала автору на те, що повідомлення про Жовтневий переворот були в інших джерелах, зокрема, в газетах «Русское слово» (25 жовтня), «Рабочий путь» (26 жовтня), в ташкентській «Нашій газеті» (8 листопада), а також в зарубіжних виданнях «Юманіте», «Курьер Варшавски» тощо [79].

Принцип системності має взаємодіяти з іншими методологічними принципами – **всебічності**, згідно з яким кожний предмет слід розглядати з усіх сторін, та **об'єктивності**, який передбачає неупереджене ставлення до фактів, безпристрасність оцінок, уникнення політичної, ідеологічної, релігійно-конфесійної та іншої кон'юнктури і водночас врахування суб'єктивної складової будь-яких історичних творів і письмових джерел. Історик не прокурор і навіть не суддя, він скоріше уподібнюється патологоанатому, для якого головним є докопатися до істини шляхом препарування мертвого тіла, тобто того, що вже не можна оживити, й при цьому необхідно залишатися безпристрасним і неупередженим. Однак споживачам наукового продукту, що створений істориком, слід бути пильним, тобто враховувати об'єктивну реальність: яким би чесним і принциповим не був учений, як би він не прагнув до об'єктивності, – усе одно в його творах відбиватимуться політичні, національні, ідеологічні релігійні, партійні та інші уподобання, особливості, симпатії та антипатії. Як влучно висловився В.О. Ключевський в «Методології руської історії»: «Выбор и оценка явлений у историка-магометанина необходимо должны быть не те, какие встречаем у историка-христианина» [38, с. 72]. У цьому зв'язку здаються цілком зрозумілими різні, часом протилежні, історичні оцінки важливих історичних подій на переважно католицькому й греко-католицькому Заході й на православному сході України. Скажімо, таких подій, як підписання Берестейської унії 1596 р., заснування Катеринослава, Друга світова війна, діяльність ОУН тощо.

Слід також відмітити особливу роль у науковому дослідженні **діалектики**, яка виступає одночасно в якості загальнонаукового методу і важливого наукового принципу. Як метод, вона є одним з інструментів, що

допомагає досліднику бути об'єктивним, розкривати саму сутність явищ і процесів, дослідити їх складність, суперечливий характер, їхнє минуле і сучасне. Виступаючи в якості принципу, діалектика є імперативом, що вимагає від ученого досліджувати будь-яке явище в його постійному русі, джерелом якого є протиріччя, їх єдність та боротьба. Також слід взяти до уваги й те, що відповідно до третього гегелівського закону діалектики – скасування скасування – наші оціночні судження змінюються по мірі накопичення наших знань, причому часом до протилежних, для того, щоб вийти потім на попередні, але вже більш глибокі, об'єктивні, синтетичні погляди та переконання.

Особливе значення діалектика має для історика, яка вимагає від нього дослідження того чи іншого суспільства в множинності його укладів, зміні комбінацій укладів, у черговості еволюційного й революційного розвитку суспільства; характеризуючи діяльність окремих історичних персон, діалектик має вказати на позитивні й негативні якості особистості, на їх внутрішній розвиток і зовнішні обставини, за яких вони формувалися. Подібні чесноти, поза сумнівом, були у Д. І. Яворницького, що, зокрема, видно з того, як він характеризував гетьмана І. Мазепу в своїй «Історії запорозьких козаків»: «Гетман Мазепа – натура весьма сложная и потому трудно доступная для понимания... В общем характере Мазепы сочетались черты частного человека, черты неприятные, своекорыстные и отталкивающие, и черты общественного малороссийского деятеля, хотевшего видеть свою родину независимой в политическом отношении». І далі історик пояснив, що означені якості Мазепи формувалися при дворі польського короля, «відомого епікурейця та любодія», на службі у Дорошенка, що висунув ідею отторгнення України від Росії, у Самойловича, що був добре відомий як безмірний користолюб і стяжатель. За словами Яворницького: Мазепа придбав у Польщі «светский лоск и латинское образование, усвоил польский образ мыслей; в то же время, имея кривую душу, лживое сердце, он мог усвоить тонкое, но бессердечное и фальшивое к людям отношение... мог развить в себе инстинкт стяжания и презрительного отношения к людям, и все это прикрывать наружным благочестием, кажущейся

преданностью своим патронам и благодетелям, видимой во всем откровенностью, напускной веселостью и природным юмором» [108, 287].

Крім загальнонаукових методологічних принципів, є принципи, що відносяться лише до певної наукової галузі. Так, до суто історичних методологічних принципів віднесемо ті принципи, що впливають із сутності історичної науки. По-перше, це **принцип конкретності**, за яким кожен історичну подію слід розглядати в конкретній формі, в конкретному просторі й часі. По-друге, це **принцип опори на історичні джерела**, за яким історик зобов'язаний формулювати свої судження й висновки на основі історичних джерел. По-третє, оскільки основна специфіка історичної науки полягає в тому, що її об'єктом є минуле, то головним історичним принципом є **принцип історизму**, який має дві складові:

1. Аналіз фактів, явищ, поведінки історичних персонажів з урахуванням конкретної історичної епохи, її законів, етичних норм, традиції, про що влучно висловився М. М. Карамзін, оцінюючи діяльність кн. Ольги: «...мы должны судить о Героях Истории по обычаям и нравам их времени» [35, с.100].
Порушення цього принципу не тільки призводить до невірних і упереджених наукових висновків, але й часто-густо використовується в політичних цілях, що дає підставу іменувати історію політикою, що повернута в минуле.

2. Відтворення духу тієї чи іншої епохи, проникнення в атмосферу, в якій відбувалися явища, події й процеси. Означеним принципом володіли й керувалися «корифеї» російської та української історичної науки, зокрема В. О. Ключевський, С. М. Соловйов, М. К. Любавський та ін. Ось, наприклад, як філігранно, лаконічно і водночас яскраво історично М. К. Любавський зображує княжий суд в Київській Русі. «Местом собраний служили обширные дворы или площади около церквей или на рынках, могущие вместить значительную народную толпу. В Киеве вече собирались на Ярославле дворе, у св. Софии, на торговище у Туровой божницы... При обсуждении дел собравшиеся или стояли, или садились на особые скамейки. В моменты обострения отношений между князем и населением на вече собирались на конях, вооруженные. В 1146 году киевляне, недовольные тиунами великого

Всеволода Ольговича, потребовали от князя Святослава, его брата, чтобы князь отставил их и сам судил. Они явились к Туровой божнице все на конях, куда приехал и князь Святослав. Князь согласился на предъявленное к нему требование, «и съезд с коня, на том целова хрест к ним; кияне же вси, съездше с конь, начаша молвити (Ипатьев., под 1146)» [58, с.155].

На жаль, за радянської доби у вітчизняній історіографії, хоча й заявлялося про необхідність додержання принципу історизму, однак насправді мало хто з нас керувався ним. Як признавався протопіп Аввакум: «И аз есмь человек грешник» [28, с.4]. Ми не стільки прагнули зобразити минуле життя, скільки переймалися констатацією фактів і визначенням рушійних сил, причин, передумов, наслідків тих чи інших подій. Значною мірою ігнорувалися художньо-літературні вимоги до історичних творів. Якось було забуто, що історія – це не тільки дослідження історичних фактів і процесів, а насамперед зображення суспільства в певну історичну епоху, написання портретів «Героїв Історії». Недооцінювалися фактори емоційного впливу історичного твору на читача. Ігнорувалося те що, на відміну від інших наук, історичний твір мусить бути цікавим і привабливим не тільки для професіоналів, але й для пересічного читача. На жаль, не дуже далеко ми відійшли від цього й у пізніші часи.

Дотримання принципу історизму перетворює соціально-економічну та політичну історію на історією минувшини. Цьому принципіві слід приділяти основну нашу увагу. На відміну від слідування іншим принципам, необхідно застосовувати для цього не тільки наукові, але й художні методи. Серед них: виділення характерних особливостей, рис, символів певного історичного періоду і місця подій; виписування дрібних деталей та використання мовних фразеологізмів, діалектизмів і окремих слів, що живлять мову дослідника минулого; цитування історичних документів; створення художніх образів минулого тощо. До речі, все це було в арсеналі великих майстрів історичної художньої літератури – Вальтера Скотта, Болеслава Пруса, Миколи Гоголя, Льва Толстого, Тараса Шевченка та ін. Гадаємо, історик не гріх постійно вчитися в них зображенню неповторного історичного колориту. Адже історична творчість – це не тільки наука, але й синтез науки і мистецтва, а тому

має відповідати також принципу художності. Подібно до того, як наприклад, гра в шахи, як загальновідомо, поєднує в собі й спорт, і мистецтво. Принаймні так сприймали зазначені культурні феномени великі історики й шахісти.

У своїй основній науковій іпостасі історія має встановлювати істину, а в якості мистецтва – вчити людей добру, пробуджувати в них благородні почуття, прагнення слідувати священним Заповідям Божим як у повсякденному житті, так і науковій діяльності. Зокрема, у вигляді наріжних методологічних принципів: доброчесності, верховенства істини, всебічності, системності, конкретності, об'єктивності, діалектики, історизму, художності. Отже, у певному сенсі історичні принципи виступають як різні грані ідеалу, до якого слід прагнути історику.

1.2. Загальнонаукові методи дослідження

Як відомо, наука – це сфера людської діяльності, функцією якої є розробка й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність на основі пізнання науковцем (суб'єктом дослідження) певних фактів, подій, речей, процесів (об'єкту дослідження). Для цього науковцем-дослідником застосовуються різноманітні загальнонаукові та спеціальні наукові методи, що створені й довели свою корисність та ефективність у процесі наукової практики.

Методи, які застосовують у науковому дослідженні, залежать не лише від самого предмету, а й від рівня дослідження. Існує багаторівнева класифікація методів наукового пізнання, згідно з якою методи поділяються на загальнофілософські, загальнонаукові, окремо наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні [63, с. 32].

Дослідник як правило самостійно обирає методи для вирішення наукової проблеми. Усі прийняті методичні рішення фіксуються у формі методик. Методика – сукупність методів, прийомів проведення будь-якої роботи. Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та операцій [81, с. 18].

Загальнонаукові методи пізнання – це методи, що застосовуються в усіх або в багатьох природничих, технічних і гуманітарних наук. При цьому обов'язковим у будь-якому науковому дослідженні є застосування двох пар методів: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, які тісно пов'язані між собою, взаємодіють один з одним і саме в такому вигляді є могутніми знаряддям дослідження в усіх наукових галузях.

Найбільш важливим методами будь-якого наукового дослідження є такі загальнонаукові методи, як аналіз і синтез (від грец. analysis – розбирання, розчленування; synthesis – з'єднання). Вони є сутнісними, адже впливають із самого визначення науки, яка, за великим рахунком, передбачає два взаємопов'язаних процеси – вивчення наявного та творення нового.

Аналіз – це уявне чи реальне розкладання цілих об'єктів на їх складові елементи, подальше вивчення, класифікація останніх і, образно кажучи, їх розміщення на окремих полицях за певними властивостями, якостями, ознаками. Ними можуть бути в технічних та природничих науках, наприклад, розміри, функція, колір, форма, матеріал, потужність тощо; у фундаментальних і гуманітарних науках – окремі проблеми та питання.

Просте описання явища ще не є наукою. Зокрема, не можна називати науковими творами, наприклад, стародавні візантійські хроніки чи русько-українські літописи, що містили описання різноманітних подій у хронологічній послідовності, як, наприклад у «Літописі Самовидця»: «На початку того року (1654) присланній бывает от его царского пресвітлого величества Алексія Михайловича, всея Росії самодержца, ближній боярин и дворецкій Василиій Василиевич Бутурлин из иними бояри и многими столниками и дворянами, великим послом до гетмана Хмелницкого на жадання его и усего войска запорозького, чинячи постанову, як мають зоставати под високодержавною его царського величества рукою... Того ж року, зараз на весну, его царское величество обвістивши през свого царського величества послов королеві его милости о своїх кривдах и о наступленіи на православну віру, уводячи римскую, а найбарзій унією стисненних християн, – ознаймует, же войною идет на короля полского... Того ж року слонце барзо мінілось у середу у спасівку

першої неділі...» [57, с.352-354]. Щодо історії як науки, то вона починається лише тоді, коли чітко визначається об'єкт дослідження й відбувається перехід від використання суто хронологічної, порічної форми висвітлення минулого до проблемно-хронологічної форми, яка передбачає використання аналітичного методу. Так, першим науковим твором з української історії стала «Історія Малої Росії» Д. М. Бантиш-Каменського, який виділив у вітчизняному історичному процесі низку сюжетів «от водворення славян до уничтоження гетьманства» [3]. У сучасній історичній науці прийнято виокремлювати такі основні проблеми, як розвиток економічних і політичних відносин, внутрішньої і зовнішньої політики держави, культурні процеси тощо. У всіх суспільних науках аналізуються також форми державного устрою, політичного режиму, державного врядування, політичні системи, особливості ідеології в певному суспільстві в їх порівнянні з іншими.

Аналітичний метод широко застосовується у історичних творах, що присвячені окремим персоналіям. Так, М. І. Костомаров, який у своїй фундаментальній праці «Руська історія в життєписах визначних її діячів» намалював історичні портрети понад 70-ти осіб, кожному з них обов'язково зображував на загальноісторичному тлі, показував її родовід, формування світогляду, життєвий шлях, досягнення, внесок у розвиток держави, роль в історії [46]. Зокрема, підрозділ про князя Костянтина Острозького починається зі слів про те, що «у XIV ст., коли у Східній Русі Москва заклала собою зародки єдиної Російської держави, на заході здійснювалися перевороти, які схилили другу половину Русі до відчуження від руського світу». Далі дається характеристика його пращурів: Федора Острозького, «знаменитого своєю боротьбою за Русь проти Польщі», його правнука – Костянтина Івановича, гетьмана Литовського. Детально аналізується діяльність самого кн. Костянтина Костянтиновича, київського воєводи і одного з найвидатніших людей тієї епохи, який, за словами М. І. Костомарова, «не відзначався ні військовими подвигами, ні державними діяннями», але «знаходився у центрі розумової, діяльності, яка виникла в той час на Русі», «був рушієм розумово-релігійного відродження в польській Русі», сприяв створенню в Україні книгодрукування,

відкрив у Острозі «головну школу», що стала «родоначальницею вищих навчальних закладів у Руській землі». У наш час при розгляді тих чи інших персоналій зазвичай прийнято виокремлювати такі питання, як умови формування особистості, політична, громадська, науково-педагогічна, просвітницька, підприємницька чи інша діяльність.

Однак, яким би цінним і важливим не був аналіз, він ніякою мірою не є самоціллю, «кінцевою зупинкою» наукового дослідження. Він є лише основою та матеріалом для здійснення синтезу. Якщо завданням аналітичного методу є виявлення внутрішньої конструкції певного об'єкта, то застосування **синтезу**, навпаки, має призвести до з'єднання компонентів складного явища, створення нової конструкції з певною метою, певною функцією й за певним планом дослідника. У технічних науках це може бути створення певного механізму, у фізико-математичних науках – розв'язання певної задачі, у гуманітарних науках, зокрема, в історії – висвітлення явищ, що відбувалося в минулому і які прийнято визначати як предмет історичного дослідження. Наприклад, «Інтелектуальний потенціал української політичної думки на зламі XIX-XX століть», «Україна між двома революціями: бонапартизм влади і суспільна радикалізація. 1907-1914 рр.», «Революційні процеси в Україні після повалення самодержавства», «Директорія в боротьбі за відновлення УНР» тощо [100]. Подібно до того, як це робиться в художній літературі, предмет історичного дослідження розкривається за певним сюжетом. Адже, на відміну від інших наук, історії властиві деякі ознаки художньої творчості.

Інша важлива пара загальнонаукових методів – це індукція та дедукція. **Індукція** (від лат. induction – наведення) перехід у процесі пізнання від окремого знання до загального; від знання меншого ступеню спільності до знання більшого ступеню загальності. Іншими словами – це метод дослідження та пізнання, що пов'язаний з узагальненням результатів спостережень та експериментів. У індукції розкриваються механізми виникнення загального знання. Особливістю індукції є її ймовірнісний характер, тобто якщо вихідні посилки вірні, то висновок може бути лише вірогідно істинним, тобто індукція

не гарантує досягнення істини, а лише «наводить» на неї. Кожна істина має бути підтверджена практикою.

Приклади індукції містяться в багатьох творах детективного жанру, зокрема в оповіданнях Конан Дойла про Шерлока Холмса. Розслідуючи кожний злочин, детектив підмічає низку дрібниць, збирає їх до купи й кінець кінцем розв'язує складне пошукове завдання. Щоб потім, звертаючись до свого помічника, не без кокетства вимовити свою фірмову фразу: «Елементарно, Ватсон!». Так, в оповіданні «Ряба стрічка» знаний детектив при розслідуванні замаху на вбивство однієї молодої жінки й смерті іншої, об'єднує низку даних: у жіночу кімнату не можна потрапити ні через вікно, ні через двері; її ліжко було прикріплено до полу; дзвінок над ліжком для виклику слуг є фальшивим і слугує лише в якості містка, що зв'язує простір над ліжком з вентилятором, а той – із сусідньою кімнатою, де знаходився вбивця – вітчим жінки; вітчим любить оточувати себе всілякими екзотичними тваринами; в його кімнаті знайдено невелику чашку с молоком; вітчим зацікавлений у смерті обох своїх падчерок, оскільки саме йому належатиме тоді все майно. Висновок – старша сестра померла від отруйної змії; життя молодшої сестри загрожує така ж небезпека [43, с.150-170].

Накопичення достовірних фактів у процесі пізнання рано чи пізно призводить до отримання загальних суджень, встановлення певних закономірностей, узагальнень, аксіом, формулювання законів, істинність яких доводиться практикою. Кінцева функція індукції в процесі пізнання – це розробка наукових теоретичних систем як сукупності фактів, поглядів, ідей, що пояснюють явища матеріального й духовного світів. Серед таких систем, до речі, чимало належить видатним українським ученим: О. О. Потебні (філософсько-психологічна теорія мови); В. В. Вернадському (учення про біосферу і ноосферу); І. І. Мечникову (фагоцитарна теорія імунітету); І. П. Пулюю (природа та механізми виникнення X-променів); Є. О. Патону і Б. Є. Патону (теоретичні основи автоматичного і напівавтоматичного електрозварювання); В. М. Глушкову (загальна теорія автоматів та дискретних перетворювачів) та ін.

У свою чергу, виявлені на основі емпіричних фактів та теоретичних суджень закономірності, встановлені аксіоми та розроблені теорії в подальшому виконують роль вихідної основи для нових суджень та наукових досліджень. Тобто процес пізнання йде в зворотній бік – не від окремих фактів до отримання загального, тобто до отримання загальної картини подій, явищ, процесів, а навпаки – від загального знання певної системи речей до встановлення окремого, одиничного. Такий метод має назву **дедукції** (від лат. «deduction» – виведення). У найбільш простому вигляді дедуктивним є наступне судження: «Усі демократичні держави мають розвинену багатопартійну систему. В країні «Z» існувала лише одна партія. Країна «Z» не була демократичною. Або так: «У правових державах влада діє виключно в межах конституції та законів держави, тут діє правило: «один закон для всіх». Цього не можна сказати про країну «Y». Країна «Y» не є правовою державою».

При цьому, однак, слід мати на увазі, що істинність отриманого результату прямо залежить від істинності вихідного загального знання. Хибна або неповна основа, на яких базуються наші судження, призводить до помилкових суджень і результатів. Подібно до тих, що припустив відомий російський етноісторик Ю. Д. Петухов, який у своєму творі «Першоджерела Русів» спочатку висловив сумнівну концепцію про створення богами Русів, як першого «суперетносу» на землі, а потім «відшукував» по всьому світові їх нащадків: в Месопотамії, в Іудеї, у Стародавньому Єгипті, в Індії, в Європі тощо [76]. Утім, не так далеко від росіян відійшли вітчизняні творці «теорії» ще одного «суперетносу» – біблейських галілеян – античних галлів – сучасних галичан [32]. Оцінюючи подібні «методології», можна зауважити, що, скажімо, слова «кит», «кіт», «кат» «кут», «кутя» тощо також мають очевидну схожість, але це аж ніяк не свідчить, що вони означають речі одного порядку. Основа дедукції має бути міцною й бездоганною, підтвердженою очевидними фактами й перевіреною практикою. Бо як кажуть у народі: «На вербі груші не ростуть, на дубі вишні не рясніють».

Методи індукції та дедукції надзвичайно важливі для історичних наук. Користуючись методом індукції, історик насамперед досліджує матеріальні й

письмові історичні джерела, на основі яких відтворює картину минулого, показує життєдіяльність історичних суспільств, життя окремих персоналій, історичні процеси й явища. Метод дедукції, по-перше, дозволяє використовувати вже набутий матеріал – як власний, так і чужий – у предметно-практичній пізнавальній діяльності, при вивченні конкретних явищ і фактів. Тим самим він значно полегшує й прискорює процес дослідження. По-друге, дедукція забезпечує процес дослідження певного історичного явища на тлі загальних історичних процесів. По-третє, дедуктивний метод дозволяє прийняти вірне практичне рішення в певній ситуації. Повертаючись до наведеного прикладу про розслідування Шерлока Холмса, відзначимо його заключне, дедуктивне, ключове судження, що впливає із загальної картини злочину: вбивцею є вітчизняним двох сестер, його потрібно негайно заарештувати [43, с.169].

Крім зазначених загальнонаукових і обов'язкових для будь-якого наукового дослідження методів, у процесі розвитку науки створена низка інших загальнонаукових методів, які використовуються дослідником за необхідністю й поділяються на емпіричні методи (експеримент, вимірювання, спостереження, моделювання, анкетування, опитування, тестування, інтерв'ювання тощо) і теоретичні методи (математичне моделювання, системно-структурний, порівняльний, логіко-лінгвістичний, абстрагування, ідеалізація, історичний тощо). Кожна наукова галузь має у своєму розпорядженні властивий тільки їй методологічний комплекс. Однак останнім часом особливо плідним стає використання тих методів, що раніше не вважалися характерними для тієї чи іншої наукової галузі, зокрема, запозичення деяких методів з методологічного комплексу математичних наук гуманітарними науками й навпаки. Завдання вченого – вибрати у всьому великому арсеналі методів найбільш ефективні й раціональні саме для його дослідження. Або за браком таких створити власні.

1.3. Порівняльний метод у історичних науках та навчанні

За загальноприйнятим визначенням **порівняльний (компаративний)** метод – це метод співставлення двох або більше об'єктів, виділення в них загального і відмінного з метою класифікації та типології. У низці наук існують спеціальні дисципліни, що базуються на порівнянні: порівняльне мовознавство, порівняльне літературознавство, порівняльне правознавство, порівняльна психологія, порівняльне релігієзнавство, порівняльне кримінальне право, порівняльна філософія, порівняльна політологія тощо. Однак у історичній науці такої дисципліни, як порівняльна історія, не існує, незважаючи на те, що історична наука – це наука про закономірності суспільного розвитку в конкретних формах, просторовому та часовому вимірах, тобто розглядає явища, події та суспільні процеси в порівнянні з аналогічними об'єктами. І попри те, що в суспільному розвитку є певна ритміка, є очевидні аналогії й навіть повтори, на що в свій час вказував ще Екклезіаст: «Що було, те і буде; і що робилося, те і буде робитися і немає нічого нового під сонцем» [7, Еккл., 1,9]. Порівняльний метод у історичному дослідженні має особливе значення, є сутнісним. На відміну від багатьох інших методів, які не є обов'язковими, тобто можуть чи не можуть бути в арсеналі історика. Прогрес чи регрес, багато чи мало, гірше чи краще – як визначити масштаб і значення явищ чи процесів у суспільному розвитку без порівняння? Тому, по суті, без порівняння не обходиться жодне наукове історичне дослідження.

Порівняльний метод у історичних науках активно застосовується з тих часів, коли такого поняття навіть не існувало. Уже один із засновників російської історичної науки В. Татищев у книзі «От скифов до славян. История Российская во всей ее полноте» показав відмінності між різними стародавніми народами: гетами й готами; печенігами, половцями й торками, аланами, роксоланами, болгарами й хозарами та ін. У XIX розділі, який називається «Відмінності між скіфами й сарматами», він писав, що всі стародавні письменники називали «дивовижні» народи скіфами, і більше того, в ту назву включали три зовсім різні народи, такі, як слов'яни, сармати й

найсправжнісенькі скіфи, або татари і турки [95, с. 284]. Виходячи з фактичних даних, що мала у своєму розпорядженні тогочасна наука, історик подав чудовий приклад лаконічного й яскравого порівняння способу суспільного буття стародавніх народів.

Інший візначний російський історик, М.М. Карамзін, у своїй «Истории Государства Российского» вміло використовував порівняння, даючи влучні характеристики першим київським правителям. Наприклад, таке: «Предание нарекло Ольгу *Хитрою*, Церковь *Святою*, История *Мудрою*. Отомстив Древлянам, она умела соблюсти тишину в стране своей и мир с чуждыми до совершенного возраста Святославова; с деятельностью великого мужа учреждала порядок в Государстве обширном и новом; не писала законов, но давала уставы, самые простые и самые нужнейшие для людей в юности гражданских обществ. Великие Князья до времени Ольги *воевали*: она *правила* Государством» [35, с. 107].

Порівняння можна робити як по вертикалі (у часі), так і по горизонталі (у просторі). Особливо широко застосовував обидва види порівнянь відомий російський історик С.М. Соловйов. У своєму 8-томному творі з історії Росії він порівнював періоди Київської Русі та Московської держави: «Русь древняя, Киевская, жила обычаем: по старому обычаю великое княжение принадлежало старшему в роде; Русь новая, Северная, пошла против этого обычая; обычай потерял силу, но до закона о престолонаследии юное государство еще не доросло; вся власть собралась в руках единовластителей, и вот Иоанн III объявил: «Разве я не волен в своем внуке и в своих детях? Кому хочу, тому и даю княжество» (порівняння по вертикалі). Однак одночасно Соловйов, значну частину твору присвятив порівнянню становища в Росії та Великому князівстві Литовському, до складу якого входили майбутня Україна: «В то время, как русская церковь на востоке, в Московском государстве, распространялась вместе с распространением пределов этого государства, на западе, в литовско-русских областях, происходило явление противное: здесь русская церковь вместо приобретения новых членов теряла старых, сначала вследствие распространения протестантских учений, потом вследствие католического

противодействия, главными двигателями которого были иезуиты» (порівняння по горизонталі) [90, с. 101].

Порівняльний метод, якщо його застосовувати правильно, відіграє велику роль у історичному пізнанні. По-перше, тільки цей метод дозволяє встановити масштаб і значення тієї чи іншої події, її справжнє місце в ланцюзі та ієрархії історичних подій. По-друге, порівняння дає можливість глибше усвідомити сутність явищ. Так, відомий італійський історик Дж. Боффа, порівнюючи процеси скорочення сільського населення в СРСР і розвинутих країнах Заходу дійшов висновку, що вони мали діаметрально протилежний характер: у СРСР село залишали найбільш працездатні люди, на Заході – невдахи, що не знаходили собі місця у формуванні фермерської системи господарства [14, с. 111]. По-третє, здійснюючи порівняння, дослідник, виходить за межі вузької теми, залучає додатковий емпіричний матеріал і зрештою розширює свій науковий кругозір, творчий діапазон. Останній же є одним з головних показників наукової кваліфікації вченого. Показовою в цьому плані є дванадцятитомна праця видатного британського історика Арнольда Тойнбі «Дослідження історії», в якій, за словами редактора скороченого англійського видання Д. Сомервела, послідовно і логічно здійснено вмотивований опис природи та структури історичного досвіду людського роду, причому теоретичні схеми проілюстровано і обґрунтовано на кожному етапі різноманітними прикладами, взятими з усіх періодів давноминулої та сучасної людської історії» [97, с. 9]. По-четверте, порівняльний метод сприяє діалектичному погляду на явища й процеси, оскільки націлений на розгляд їх у протиріччях і у розвитку. Порівняльний метод взаємодіє з діалектичним методом. Адже протиріччя не можна розкрити інакше, ніж через порівняння. Ефективне використання порівняльного методу, на моє переконання, не можна зробити без розуміння гегелівського закону скасування скасування, за яким, зокрема, кожний етап суспільного розвитку є запереченням того, що віджило себе зі збереженням всього позитивного, здатного розвиватися, щоб згодом, на новому вітку розвитку повернутися до низки скасованих властивостей у їх більш досконалому вигляді. Тож виявлення спільного й окремого, позитивного й

негативного, живого й мертвого на різних вітках спіралі суспільного розвитку відкриває широкі можливості використання порівняльного методу. Без діалектики порівняльний метод схожий з методом сліпого, який блукає на незнайомій місцевості в пошуках потрібної стежини.

Використання порівняльного методу вимагає від дослідника дотримуватися основних історичних методологічних принципів:

1. Оперувати не поодинокими, підібраними, вигідними фактами, а всією сукупністю різноманітних і іноді суперечливих фактів, адже навіть найбільш очевидні факти, вихоплені з контексту подій, можуть дати хибну картину (принцип системності).

2. Уникати політичної, ідеологічної, релігійно-конфесійної та іншої кон'юнктури і водночас враховувати суб'єктивну складову будь-яких історичних творів і письмових джерел (принцип об'єктивності). Адже яким би чесним і принциповим не був історик, усе одно в його творах відбиватимуться політичні, національні, ідеологічні релігійні, партійні та інші уподобання та особливості. Що це саме так, достатньо порівняти, як трактують ті чи інші історичні події вітчизняні історики нині й тоді, коли служили КПРС, будучи членами цієї організації.

3. Аналізуючи факти, явища, поведінку історичних персонажів, брати до уваги конкретну історичну епоху, її закони, етичні норми, традиції (принцип історизму).

4. При порівнянні явищ і процесів враховувати конкретні історичні умови й обставини, не робити висновків про їх ідентичність на основі зовнішньої, випадкової схожості. Як це, наприклад, сталося у відомій ленінській трактовці декабристського повстання, згідно з якою антимонархічний заколот купки аристократів, яким обманом вдалося вивести на майдан декілька тисяч солдатів, уподібнювався революційному рухові останньої третини XIX – початку XX століття. Ще більш абсурдним виглядає тлумачення деякими сучасними вітчизняними істориками-аматорами розорення Києва в 1169 р. володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським як прояв російсько-української війни XII ст. Про подібні помилки слушно попереджав В.О. Ключевський,

який, до речі, був великим майстром історичних аналогій і порівнянь: «Замечая где-либо бледные следы известного исторического факта или процесса, ищут, где бы этот факт или процесс обнаруживался явственнее и полнее, и, нашедши такой очевидный факт или процесс, черты его подставляют под те бледные следы» [38, с.76 -77].

5. Для порівнювання брати факти, що знаходяться в одному часовому вимірі, якщо порівняння здійснюється по горизонталі, й, навпаки, слід порівнювати однотипні явища, якщо порівняння здійснюється по вертикалі, тобто в різних часових межах (принцип порівнянності), інакше виходить «в городі бузина, а в Києві дядько», як це зробив, наприклад, Віктор Суворов (Резун) у книзі «День М», у якій на підтвердження своєї тези про розв'язання Другої світової війни Радянським Союзом, а не Німеччиною, наводяться дані про те, що Німеччина вступала в Другу світову війну, маючи лише 6 танкових дивізій, а СРСР мав напередодні війни з Німеччиною 61 дивізію, а тому, мовляв, саме СРСР планував першим напасти на Німеччину [93, с. 56]. Не беручи до уваги недостовірність наведених даних, відмітимо їх різночасовий характер, а саме очевидну некоректність порівняння кількості танків у Гітлера в 1939 р. і у Сталіна навесні 1941 р., що є порушенням принципу порівнянності.

Отже, у певному сенсі історичні принципи виступають як різні грані ідеалу, до якого слід прагнути історика, а відтак і в якості критеріїв оцінювання ефективності, доцільності, правильності, коректності використання порівняльного методу. Водночас виявленні в процесі порівняння аналогії не є доказом. Вони лише знаряддя дослідника. Або, якщо їх розглядати в динаміці, – маяки, що визначають курс до істинного знання.

Особливість порівняльного методу полягає в тому, що він потребує використання інших загальнонаукових і спеціально-історичних методів, які виступають по відношенню до нього як необхідні допоміжні інструменти наукового історичного дослідження. Зокрема, при порівнянні за необхідністю застосовуються такі загальнонаукові методи, як аналіз і синтез, індукція та дедукція, статистичний, математичний, описовий тощо.

Натомість існують особливо тісні, так би мовити, родинні зв'язки між порівняльним методом та іншими історико-науковими методами, передусім з типологічним і проблемно-хронологічним методами, які також передбачають здійснення таких операцій, як:

- а) співставлення історичних явищ і подій у просторі і часі;
- б) вивчення послідовності історичних явищ і подій у часі;
- в) описання та класифікація історичних подій і явищ.

Тільки з різною метою й послідовністю, типологічний: в,а,б; проблемно-хронологічний: в,б,а. Отже, на практиці в історичному дослідженні на основі різних методологічних принципів відбувається використання комплексу різних методів. Але провідним у цьому комплексі є порівняльний метод.

Особлива значущість порівняльного методу обумовлена й тим, що він виступає не тільки як науковий, але й як дидактичний метод, який забезпечує при викладанні історичних дисциплін як в середній, так і вишій школі:

- 1) наочність, краще запам'ятовування навчального матеріалу, яке посилюється у разі складання порівняльної таблиці, і особливо за участі самих студентів на практичному занятті;
- 2) повторення пройденого матеріалу;
- 3) опір на попередні знання;
- 4) формування у студентів навичок наукового аналізу, узагальнення, виділення типового й особливого;
- 5) формування діалектичного мислення.

Важко назвати тему й питання, при роз'ясненні яких не будуть корисними порівняння, наприклад: Київської Русі із західноєвропейськими державами; воєнно-політичної діяльності перших руських князів, з одного боку, і державотворчої діяльності Володимира Великого і Ярослава Мудрого; становища українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, козацьку демократію на початку Національно-демократичної революції середини XVII ст. і монархічні ознаки держави Б. Хмельницького напередодні і після Переяславської Ради тощо.

Використання порівняльного методу також може значно полегшити роз'яснення складних тем новітньої історії України. Велика насиченість цієї епохи різноманітними подіями, складність політичних і економічних процесів, різка зміна парадигм суспільного розвитку, необхідність теоретичного осмислення останнього, – все це обумовлює доцільність застосування порівнянь, зокрема у вигляді складання таблиць, що забезпечують наочність при розгляді розвитку України в 30-х і 1991-2013 рр.

Приклад складання порівняльних таблиць

Таблиця 1. Політичні системи

УРСР	Україна
Радянська республіка, влада Рад (насправді – влада КПРС, компартійної номенклатури)	Змішана республіка: парламентсько-президентська /президентсько-парламентська
Однопартійна система	Багатопартійність
Недемократична система виборів (у виборчому бюлетені – одинкандидат «від блоку комуністів і безпартійних»)	Демократична система виборів (необмежена кількість кандидатів та партій)
Тоталітарний / бюрократичний режим.	Ліберальний режим
Комуністична ідеологія	Ідеологічний плюралізм

Таблиця 2. Економічні відносини

УРСР	Україна
Взаємозалежність, кооперація економік УРСР та інших республік в єдиному народно-господарському комплексі СРСР	Самодостатність національної економіки при орієнтації на європейський ринок
Командно-адміністративна економіка	Економіка базується на приватному інтересі
Планове господарство (п'ятирічні плани)	Ринок, що регулює виробництво
Державна власність на засоби виробництва (колгоспно-коперативна, по суті державна, власність)	Основна форма власності – приватна
Соціальний принцип оплати праці	Ліберальний принцип оплати праці

Таблиця 3. Зовнішні відносини

УРСР	Україна
Україна не була суб'єктом міжнародної політики. Суб'єкт – СРСР.	Україна – суб'єкт міжнародних відносин Задачі: 1. Участь у світових міжнародних організаціях (ООН, СОТ та ін.) 2. Європейська інтеграція (вступ в ЄС, Раду Європи та ін.); 3. Євроатлантична інтеграція (вступ у НАТО, ОБСЄ та ін.); 4. Збереження добросусідських стосунків та взаємовідносин з іншими країнами; 5. Розвиток взаємовигідних економічних, торговельних, культурних стосунків з усіма країнами світу.

У цілях активізації пізнавальної діяльності студентів рекомендуємо провести практичне заняття, на якому викладач заповнює тільки ліву частину таблиці, а праву запропонує заповнити студентам. Інакше кажучи, одночасно з порівняльним методом застосувати евристичний (частково-пошуковий) дидактичний метод, який передбачає організацію активного пошуку розв'язання висунутих у навчанні пізнавальних завдань. Згодом, після відповідних пояснень і за умов достатньо високого рівня підготовки студентів, можна ускладнити завдання, запропонувавши їм домашнє завдання – скласти самостійно таблицю порівняння політичного та економічного розвитку в державі в періоди до 2014 р. і після Революції гідності. Тобто застосувати дослідницький метод, за яким після необхідного інструктажу студенти самостійно здійснюватимуть аналіз певного матеріалу, вивчатимуть літературу й джерела, робитимуть інші дії наукового характеру, що, поза сумнівом, значно підвищить ефективність вивчення матеріалу й одночасно формуватиме у студентів дослідницькі навички. У такий спосіб навчальна робота безпосередньо переростатиме в наукове дослідження. Наука – дидактика – наука. Коло замкнулося.

1.4. Біографічний метод

Часто при вивченні тих чи інших історичних явищ береться до уваги людський фактор. Інколи предметом дослідження стає життя та діяльність людини, тобто застосовується біографічний метод. Біографічний метод може застосовуватися до вивчення історичних епох, суспільства, певних соціальних спільнот, до “відкритості” чи “закритості” в особливостях життєвого, творчого й інтелектуального шляху різних історичних персоналій [87, с.257].

Актуальність історико-антропологічних досліджень й застосування біографічного методу, що нерозривно пов’язанні між собою, обумовлена сучасним розумінням призначення усіх гуманітарних наук – заради чого і для кого вони існують, яку соціальну роль виконують, яку роль вони відіграють у формуванні в суспільстві політичної культури й моральних якостей кожної особистості. Очевидно, що в сьогоденньому суспільстві існує великий запит на таку літературу, в тому числі й наукову, яка повернута обличчям до людини. Головним об’єктом і предметом гуманітарних досліджень має стати людина, її життя й суспільна діяльність, розвиток.

Англійський дослідник початку ХХ століття у галузі наукової біографістики С.Лі підкреслював: «Біографія виникла на початку людства, для того, щоб задовольнити найдавніший інстинкт – меморіальний. Люди прагнуть передати нащадкам пам’ять про т загальної маси, хто захопив увагу сучасників і здатен також викликати зацікавленість майбутніх поколінь» [Цит. за: 6, с.51]. Біографічний метод робить історичні картини більш яскравими, історичні процеси людськими, історичні явища динамічними. Тому постає питання, як виявити й дослідити указані суб’єктивні явища, що, в свою чергу, зумовлює необхідність володіння методологією дослідження, зокрема окремою методологією дослідження окремих персоналій. Природно, що підвищення ролі людського фактору у відтворенні дійсності потребує використовувати відповідний комплекс історичних джерел.

Наукова (професійна) біографія історичної (культурної) постаті виступає свідченням світоглядних позицій, життєвої концепції, які є своєрідним відбиттям соціальних процесів історичної епохи. «Алгоритм дослідження наукової біографії як узагальнення традицій цього жанру, поєднання здобутків різних людинознавчих дисциплін (соціології, філософії, психології, історії, мистецтва тощо) привів до розробки наукового підґрунтя біографічного методу, що спирається передусім на виявлення закономірностей його появи та функціонування у хрономежах конкретної епохи» [6, с.51]. Інформація, що міститься в біографіях історичних постатей, репрезентує вагомість внеску усього народу до світової скарбниці цивілізаційних надбань, засвідчує ступінь розвитку в історичній ретроспективі, дозволяє визначити ідею пріоритетності ролі особи в історії людства.

Початком використання біографічного методу на українських теренах у «донауковий» період стала поява елементів біографічних описів у літописній та житійній літературі (X-XI ст.), у XVI ст. цей процес знайшов продовження у відновленні жанру князівського житія у Короткому Волинському літописі (детальна біографія Костянтина Острозького).

Однією з перших значних праць українських вчених став написаний Д. Бантишем-Каменським в полеміці з оповіданням Ф. Булгаріна «Мазепа» (1833) історико-біографічний нарис «Жизнь Мазепы» (1834). На початку 40-х рр. XIX ст. з серією біографічних нарисів про гетьманів Т. Хмельницького, Барабаша, Мазепу виступив М. Маркович, одночасно розгорнув публікацію історико-біографічних нарисів та матеріалів М. Максимович [80]. Значним внеском в утвердження української наукової біографістики стала фундаментальна праця М.І. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей», пізніше перевидана у 1918 р. у Львові під назвою «Історія України в Життєписах головніших її діячів».

Уперше концептуально біографічний метод був науково обґрунтований у Чиказькій школі соціології США в 20-30-х рр. XX століття. В основу було покладено усталені у професійному співтоваристві англійські терміни «biographical perspective» (біографічна проекція) і «biographical approach»

(біографічний підхід). Центральним об'єктом вивчення життя людини в контексті епохи та її суб'єктивні уявлення життя і соціальну реальність оточення.

'ЕКТОМ ВИ
'ЕКТИВНІ УЯВ

Через деякий час біографічний метод поширюється в ареал історичної, літературної, історико-педагогічної науки. Внаслідок цих процесів виникає окремий напрям наукового знання про особистість – біографістика [6, с.51].

Тривалий час у радянській науці біографічний метод не застосовувався, вважався буржуазним. Тому вітчизняні вчені тривалий час були вимушені практично відмовитися від інтерпретаційних підходів, що ґрунтувалися на пріоритетності ролі особи в історії. Інтерес до біографічних досліджень повернувся в історичну науку після здобуття Україною незалежності. «На межі ХХ і ХХІ ст. історична наука прийшла до висновку, що основним персонажем подій і процесів минулого в усі періоди історії була особа, наділена непересічними організаторськими або інтелектуальними здібностями, громадською ініціативою або активною позицією, обдарованістю, хистом або талантом бути політиком, письменником, митцем» [91, с. 6].

Застосування біографічного методу є логічною складовою загальноісторичного процесу осмислення історичного процесу і виділення біографістики в окрему галузь. В українській історичній науці такі дослідження активізувались наприкінці 90-х років ХХ ст., коли був створений Інститут біографічних досліджень. Нині біографічні дослідження спрямовані на відродження історії та культури України в портретах її видатних діячів. М. Слободянюк виділяє біографічний метода як один із провідних методів дослідження діяльності УПА. Найбільш помітними є праці про Т. Бульбу-Боровця, А. Шептицького, Р. Шухевича, В. Кука, Т. Бульбу-Боровця, Д. Клячківського, С. Ленкавського, Петра Федуна, Галину Дидик, Катерину Зарицьку, Хаїма Сигала та Наталію Шухевич [88, с. 337]

Дослідник Х. Буде виділив чотири основні типи біографічних досліджень:

- 1) професійні біографії;
- 2) реконструкція соціального досвіду і його смислових структур;

3) реконструкція особистого досвіду індивіда і домінуючих смислових структур;

4) емпіричні дослідження біографій у психології розвитку теорії особистості та психопатології [77, с. 20].

Як відомо, існує два основні типи джерел біографічного матеріалу: первинні (усна оповідь особистості чи людей з її оточення); вторинні (офіційні архівні документи, приватні листи, мемуари).

У праці «Биографический метод в исследованиях» (1998) російська дослідниця в царині соціології І. Ф. Дев'ятко підкреслює важливість як первинних, так і вторинних біографічних джерел з метою максимального «об'ємного» відтворення біографічних фактів у рамках наукових досліджень. У якості первинних біографічних матеріалів дослідниця розглядає будь-яку усну чи письмову оповідь суб'єкта про власного життя, а також опитування, інтерв'ю тощо. Другим типом біографічних даних вчена-соціолог відносить мемуари інших осіб, листи, офіційні документи, публічні та приватні архівні матеріали, щоденники, приватні записи, мемуари, особисті листи, записи розмов, а також функціональні особисті документи – розклади особистої життєдіяльності, чернетки наукових та творчих праць, плани роботи, записи фінансових надходжень та витрат та інші [22]. У якості важливих вторинних джерел біографічних творів також виокремлюються офіційні архівні документи: записи актів громадянського стану (народження, смерті, шлюбу), стенограми та протоколи різних форумів, документи, пов'язані з професійною діяльністю, особові листки з обліку кадрів, відомості про нагороди та покарання, характеристики тощо. Певний інтерес для біографа-дослідника може представляти навіть документація медичних установ, органів юстиції тощо. Приватні листи як тип особистої документації розглядаються дослідниками-соціологами як інформативне джерело біографічних даних; адже епістолярій виступає носієм відомостей про автора і може слугувати засобом характеристики окремих граней стосунків між ним і його дописувачами. Стиль, спосіб викладу, частота листування можуть бути настільки ж інформативними

для науковця – біографа, як і власне його зміст. Наявний досвід сучасної соціології, літературознавства, історії дає чимало зразків звернення до приватного листування в ролі дійсно ефективного джерела біографічних даних у будь-яких аспектах дослідження [22, с. 46–47]. Отже, якщо основою соціальних досліджень зазвичай є документи інформаційного характеру, економічних – статистичні матеріали, то біографічний метод насамперед потребує вивчення мемуарної, щоденників, епістолярних джерел, біографічних матеріалів. Як друкованих, так і архівних. При цьому від дослідника вимагається проявляти більше фантазії, творчого підходу, поєднання донаукових і художніх якостей.

Крім того, всі первинні документи можна поділити на дві основні групи: перша – документи (мемуари, листи тощо), що походять від самої особи, що вивчається; друга – документи, що походять від інших осіб. Аналізуючи ці документи, слід завжди враховувати, що кожній особі властива певна підвищена самооцінка й бажання приховати певні негативи про себе. З іншого боку, оцінкам інших осіб притаманна певна суб'єктивність, що зумовлена особистими симпатіями чи антипатіями, а також політичними, ідеологічними, релігійними, національними чинниками. Без урахування зазначених обставин неможливо дати об'єктивну характеристику тієї чи іншої особи.

Як відомо, використання всіх методів дослідження здійснюється відповідно до певних методологічних принципів. І біографічний метод не є винятком. Очевидно, що й у історико-антропологічних й, зокрема, біографічних досліджень потрібні об'єктивність, системність, всебічність, урахування характеру історичної епохи, еволюційного й революційного розвитку як самої особи, так і зовнішнього середовища, в якому відбувається цей розвиток.

Слід завжди брати до уваги розвиток особистості. Кожна людина з часом мудрішає (або, навпаки, деградує). Загальна тенденція політичного діяча – еволюція від радикальних поглядів до консервативних. Часто світоглядні основи певної історичної особи змінюються на протилежні. Як це, наприклад, сталося з відомим радянським і російським соціологом О. О. Зінов'євим: якщо у романі-гротеску «Зияющие высоты» [30] та інших творах, написаних в 1970-

ті рр., він їдко висміював радянську дійсність, то потім несподівано для багатьох почав вихвалити її, навіть захищати Сталіна, як творця радянської цивілізації; горбачовську «перестройку» назвав «катастрофой» [31], сильно жалкував і про розпад СРСР, і про свій інтелектуальний внесок у цю справу, мовляв, «Цілили в комунізм, а влучили в Росію» [34]. Причому, що характерно, філософ завжди був щирим у своїх поглядах. І його не можна уподібнювати політичним перевертням, які не мають ніяких поглядів і змінюють позицію виключно заради особистого зиску. Діалектика в останньому випадку тут ні до чого.

Відомий сучасний український історик В. С. Чишко виокремлює три стадії біографічного дослідження: 1) емпірична, що ґрунтується на евристичних та джерелознавчих методиках; 2) реконструкція життя та діяльності, психологічного складу особистості, що ґрунтується на методах історичної та психологічної реконструкції; 3) репрезентація особи в усій сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків [104]. Загалом погоджуючись з цим, виділимо ще одну стадію біографічного дослідження й поставимо її на друге місце – дослідження всіх об'єктивних обставин і факторів розвитку особи в їх діалектичному розвитку, тобто у змінах і протиріччях.

Варіантом біографічного методу є запропонований австрійським психологом і психіатром Зигмундом Фройдом (1856-1939) **психобіографічний метод**, спрямований на психологічний аналіз біографій конкретних осіб і відповідний йому жанр життєписів, що приділяє особливу увагу фактам і чинникам життя особистості. Важливу роль у становленні психобіографії як методу відіграли здійснені Фройдом патографічні дослідження Леонардо да Вінчі, В. Вільсона, Ф. Достоевського та ін. Пізніше американський психолог Ерік-Гомбергер Еріксон (1902-1994) провів психобіографічне (психоісторичне) дослідження життя й особистості М. Лютера, Махатми Ганді, М. Горького та ін. Психобіографія розвинулася в популярний жанр літературної творчості [75].

Особливого значення в історичних дослідженнях набуває **просопографічний метод**, який сприяє створенню колективних біографій, кожному особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, розглядає

як особистість та індивідуальність, тобто дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій з урахуванням всіх факторів, що впливали на формування особистості [87, с. 258]. Наприклад, Т. Березовська у дисертації «Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби» [5] створила колективний портрет відомого українського роду. Об'єктом вивчення стали представники, які залишили певний слід в історії: адмірал М. А. Аркас (1818–1881), археолог З. А. Аркас (1793–1866), історик та композитор М. М. Аркас (1853–1909), М. М. Аркас-син (1880–1938) – театральний діяч, режисер, учасник визвольних змагань та М. М. Аркас-онук (1898–1980) – доктор філософії, культурний діяч. І. Старовойтенко зазначає, що просопографія по-різному трактується дослідниками: як спеціальну історичну дисципліну (так, російські історики на початку ХХІ ст. надали просопографії статусу спеціальної історичної дисципліни), як метод реконструкцій життєвих шляхів цілих суспільних груп, створення їх колективних біографій [91].

Отже, у суспільстві існує великий попит на біографічні дослідження, що мають не тільки науково-пізнавальне, але й виховне значення. Відповідно, актуалізується питання про методологію таких досліджень у всій гуманітарній царині, передусім історичній, літературознавчій, культурологічній. Насамперед необхідно визначити роль основних методологічних принципів у історико-антропологічних і біографічних дослідженнях. Головним з них вважаємо діалектику, яка взаємодіючи з іншими методологічними принципами, передбачає дослідження як самої особи, так і зовнішніх, об'єктивних факторів і обставин розвитку особи в певному історичному просторі та діалектичному розвитку, тобто у змінах і протиріччях.

1.5. Математичні методи в історичній науці

Сьогодні все більше спостерігається поглиблення інтеграції історичних наук із природничими, технічними, математичними та іншими знаннями, знаходяться нові форми та сфери їхнього застосування. «Методи зазначених наук, з якими інтегрується історична наука, також є продуктом історико-

культурного розвитку суспільства, відбитком соціокультурних умов. А це вже підносить проблему методології на більш високий щабель» [92, с. 180].

Особливістю використання математичних методів в історичних дослідженнях полягає в тому, що необхідно мати достатнє поле дослідження. Тобто для математичної обробки треба мати достатню кількість статистичних матеріалів, виділити певні параметри, за якими вони будуть опрацьовані. Чим більше параметрів, тим правильнішими і точнішими є висновки. Наприклад, соціально-економічну вагу роду Потоцьких не можна визначити лише за кількістю належних селян. Тому в дослідження необхідно залучити показник землеволодіння, їх розвиток і продуктивність [105, с. 136].

Одним із поширених методів є метод моделювання. На перший погляд цей метод використовується тільки у технічних і природничих науках, проте він допомагає у дослідженнях в галузі гуманітарних наук.

Основними цілями моделювання є:

- пізнання навколишнього світу;
- створення об'єктів з заданими властивостями;
- прийняття правильного рішення та визначення його наслідків;
- ефективність управління об'єктом (або процесом).

Розрізняють такі види моделювання [11]:

1. Предметне моделювання – це вивчення властивостей оригіналу на конкретній матеріальній моделі, що відтворює основні геометричні, фізичні, динамічні та функціональні властивості оригіналу. Різновидами його є аналогове та фізичне моделювання. Прикладами предметного моделювання є випробування зменшених зразків літака у аеродинамічній трубі, використання штучного басейну для вивчення закономірностей розвитку популяцій живих організмів, взаємин між ними і т.д.

2. Знакове моделювання – це моделювання на знакових утвореннях: схемах, графіках, кресленнях, аналітичних формулах, графах, словах і реченнях природних і штучних мов. Його різновидами є математичне, стохастичне, графічне й уявне моделювання. Прикладом стохастичного моделювання є

модель прогнозу рівнів забруднення повітря на території міста; графічного – температурні поля на метеорологічних картах; уявного – модель атома.

Математичне моделювання – побудова і вивчення спрощеної моделі реальності (математичної моделі) за допомогою математичних понять.

В історичних дослідження застосування цього методу затягнулося через низку об'єктивних причин, серед яких: складність історичного процесу як об'єкта вивчення, слабкість математичної підготовки у професійних істориків, вплив державної ідеології на історичні концепції і спрямованість досліджень. Проте в останні роки спостерігаються значні успіхи у напрямку математичного моделювання історичних процесів. Тут, передусім, можна відмітити вивчення соціально-економічної історії Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, моделювання страйкового руху, курсової динаміки акцій на біржах (Л. Бородкін, А. Андрєєв та ін.) та низку праць, присвячених вивченню макроісторичних процесів за допомогою математичних моделей, що описують нелінійну динаміку аграрних та індустріальних суспільств, процеси соціальної самоорганізації, соціальної нерівності та ін. (С. Капіца, С. Нефьодов, А. Коротаєв, П. Турчин та ін.). Названі дослідження базуються на методах нелінійного моделювання з використанням теорії детермінованого хаосу та методів синергетики тощо [51, с. 219].

Моделювання історичних подій часто відбувається поза межами науки, зокрема в історичній художній літературі. Так, починаючи з першого українського історичного роману П. Куліша «Чорна рада» письменники зображують ключові моменти історії у своїх творах. Часто історія постає тлом життя головних героїв. Наприклад, серед подібних творів заслуговують на увагу романи А. Кокотюхи «Червоний» про радянську боротьбу проти загонів УПА на Волині у 1950-х рр., В. Лиса «Століття Якова» про життя чоловіка протягом усього ХХ ст. та ін. В історичній прозі письменники намагаються максимально реалістично передати історичні події. Часто у центрі зображення ставиться психологія головного героя, таким чином автор разом із читачем намагаються розібратися, що саме спричинило ті чи інші вчинки. Наприклад, ця тенденція простежується у романах І. Нечуй-Левицького «Князь Ієремія

Вишневецький» і «Гетьман Іван Виговський». Також у художній прозі існує тенденція до змалювання різних варіантів історичного розвитку окремих країн чи всього людства загалом. Наприклад, романи Ф. Діка «Людина у високому замку» і С. Анісімова «Варіант “Біс”», які змальовують альтернативний варіант Другої світової війни. У творі Ф. Діка у війні перемогли німецькі та японські війська, поділивши між собою весь світ. Події твору зображують, які наслідки таке альтернативне завершення війни мало б через 20 років. В альтернативній історії С. Анісімова не було ні битви під Москвою, ні Ленінградської блокади, ні битви під Сталінградом, адже радянські війська не змарнували жодної можливості завдати поразки німцям. «У флоті СРСР в альтернативному світі С. Анісімова був авіаносець «Чапаєв», лінкор «Радянський Союз» та лінійний крейсер «Кронштадт» (у дійсності всі проекти стосовно цих кораблів не були реалізовані навіть і в післявоєнний час)» [78, с. 202].

Завдяки математичним методам в історичній науці виникає можливість модельного відтворення історико-культурного контексту артефактів, висунутих гіпотез тощо. «Кількісні методи виступають дієвим інструментом для виявлення певних історичних процесів та завдяки цьому мають велику силу доказовості, а описові – сприяють ідіографічному відображенню в історичних дослідженнях окремих конкретно- історичних явищ» [105, с. 137]. Серед математичних методів аналізу в історичній науці використовуються ймовірно-статистичні методи та методи системного аналізу

Ймовірно-статистичні методи – це апарат математичної статистики, дисперсійного і кореляційного аналізу, теорія надійності та ін. Статистичний підхід до з'ясування повної картини того чи іншого процесу дає змогу чіткіше уявити і зрозуміти цей процес. Наприклад, при дослідженні статистики політичних репресій у 1937 р. в УРСР було виявлено, що до кримінальної відповідальності за політичними статтями Карного кодексу УРСР було притягнуто 159708 осіб. За даними Всесоюзного перепису 1937 р. загальна кількість населення Української РСР дорівнювала 28387609 особам, тобто частка репресованих у 1937 р. становила 0,56 %. Відповідно до класифікації, прийнятої органами НКВД, співвідношення соціальних груп серед

репресованих були такими: 1) колишні куркулі – 40,6%; 2) «колишні» люди (жандарми, поліцейські, поміщики, торговці тощо) – 31%; 3) декласовані – 8,8%; 4) служителі культів – 2,9%; 5) кустарі – 1%; 6) утриманці, пенсіонери – 2%; 7) службовці – 6,7%; 8) одноосібники – 2%; 9) колгоспники – 2,2%; 10) робітники – 1,6%; 11) червоноармійці, молодші командири – 0,5%; 12) командний склад армії – 0,6%; 13) працівники НКВД – 0,1% [70].

Методи системного аналізу допомагають дослідити складні системи з різноманітними взаємозв'язками елементів. За загальноприйнятим визначенням системний аналіз є сукупністю прийомів та методів дослідження складних об'єктів і систем, що за своєю сутністю є комбінацією взаємодіючих елементів. Термін «системний аналіз» переважно використовується для характеристики процедури проведення системного дослідження, що полягає в розчленуванні проблеми на її складові, які доступніші для вирішення, у використанні адекватних спеціальних методів для розв'язання окремих підпроблем і, зрештою, в об'єднанні часткових рішень таким чином, щоб проблема була вирішена загалом. Отже, системний аналіз передбачає не лише органічне поєднання аналітичного розчленування проблеми на частини та дослідження зв'язків і відношень між цими частинами, а й вимагає розгляду цілей і завдань, загальних для усіх частин, потім відповідно до одержаних результатів здійснення синтезу загального рішення із частковими рішеннями [53, с. 12].

Прикладом системного аналізу в історичній науці можна назвати монографію Ю. Макара, М. Горного, В. Макара та А. Салюка. «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947)» [59]. Автори поставили перед собою два ключових завдання міждисциплінарного історико-етнографічного характеру: 1) зважаючи на вкрай заплутану історію, відтворити об'єктивну картину минувшини етнографічних груп українців цього регіону хоча б в основних її частинах, 2) зберегти для нащадків пам'ять не тільки про події, але й пам'ять про своє походження. «По факту доробок авторів щодо виконання другого завдання, виявився набагато ширшим і змістовнішим, оскільки їм вдалось через призму історії і політичних процесів, вивчення культурно-побутових трансформацій підляшуків,

холмщаків, надсянців і лемків зацентрувати увагу на важливій для нашого сьогодення проблемі збереження і укріплення національної ідентичності, необхідності врахування історичного досвіду заради уникнення можливих негативних наслідків» [54, с. 489]. У монографії використана широка джерельна база, на основі якої автори змогли висвітлити низку маловідомих і невідомих подій та фактів, що суттєво доповнюють історію українців Підляшшя і Холмщини. Багато із положень дослідження за значимістю виходять за межі районів Холмщини і Підляшшя і можуть використовуватись для дослідження теми в інших регіонах України, зокрема питання з'ясування причин та умов депортацій, механізмів реалізації політики, міждержавних домовленостей тощо.

Системний метод був використаний М. Блоком в його книзі «Феодальне суспільство» [10], де автор аналізує середньовічне західноєвропейське суспільство як цілісну систему. Він не тільки показує ключові компоненти соціальної структури (королі, лицарство, міщани, селяни та ін.), але також розкриває відносини між цими суспільними групами, місце Європи в більш широкому геополітичному контексті. Фактично середньовічний світ перед постає в його роботі як живий організм, що розвивається.

Проведення системного аналізу передбачає 4 етапи:

1. Постановка задачі.
2. Вивчення границь системи, що вивчається, та її структури.
3. Складання математичної моделі системи.
4. Аналіз отриманої математичної моделі, визначення оптимальних умов реалізації процесів і управління системою, формулювання висновків.

На першому етапі визначають об'єкт, цілі й задачі дослідження, критерії для вивчення об'єкту та управління ним.

На другому етапі всі об'єкти і процеси розбивають на 2 класи – власне систему, що вивчається, і зовнішнє середовище. Визначають тип системи відкрита чи замкнута. Виділяють елементи системи, встановлюють взаємодію між ними. Якщо система є замкненою, то вплив зовнішнього середовища на неї не розглядається. Наприклад, внутрішня політика Радянської України. Для

відкритої системи досліджують взаємодію і вплив зовнішнього середовища. Наприклад, внутрішня політика незалежної України.

На третьому етапі використовують математичний апарат – аналітичні методи, імовірнісні методи та ін. У результаті формується модель системи на формальній (алгоритмічній) мові.

1.6. Метод прогнозування

Прогнозування – метод, у якому використовується як накопичений в минулому досвід, так і поточні припущення щодо майбутнього з метою його визначення. Тобто прогнозування – це науково обґрунтоване передбачення перспектив розвитку тієї чи іншої системи або явища [11, с. 345].

Метод прогнозування найбільш поширений у сучасній економічній та політологічній науках. Наприклад, економічні прогнози використовують для передбачення стану економіки. Прогнози розвитку технологій дозволяють передбачити, які нові технології з'являться, коли, і який вплив вони матимуть. Прогнози на основі опитувань застосовують у складній ситуації, коли необхідно врахувати велику кількість факторів. Для передбачення змін у соціальній поведінці людей та стану суспільства використовується соціальне прогнозування.

У методиці історичних досліджень найбільш уживаними є реверсивне та презентивне прогнозування. **Реверсивне прогнозування** служить логічному продовженню тенденцій від теперішнього у минуле і допомагає історикам реконструювати його. За допомогою **презентивного прогнозування** можна спробувати передбачити можливий хід розвитку на основі наявних неповних даних [36, с. 28]. Завдяки цим методам можна отримати дані, що заповнюють лакуни в історичних джерелах. Наприклад, на основі використання методу реверсивного прогнозування російським істориком Б. Мироновим розроблена методика обрахування рівня письменності населення Російської імперії наприкінці XVIII – XIX ст. Розширивши цю методику засобами презентивного

прогнозування Б. Кароєва розрахувала рівень письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Метод прогнозування часто пов'язаний із проведенням аналогії, адже вона у широкому розумінні є основою науки. «Коли є виявленим і відповідним чином доведеним загальний процес, то він стає науковим законом. Потім цей закон можна використовувати для прогнозування інших різновидів подій, навіть якщо певна сукупність конкретних подій, відповідних даному процесу, ніколи не спостерігалася раніше» [55, с 7]. Наприклад, планета Плутон з моменту її відкриття в 1930 р. не зробила жодного повного обороту навколо Сонця, але астрономи, ґрунтуючись на законі всесвітнього тяжіння, впевнено пророкують завершення в 2178 р. першого повного обороту Плутона з моменту його відкриття.

Аналогія (греч. *analogia* — відповідність, подібність) – умовивід, коли з подібності деяких ознак двох або декількох предметів чи явищ дійсності, які в цілому різні, робиться висновок про подібність інших ознак цих предметів чи явищ, явищ. Способи застосування аналогій осмислювалися багатьма дослідниками. Сфери їх використання – від винахідницької діяльності (алгоритм вирішення винахідницьких задач Г. Альтшуллера) до політичних технологій (зокрема, так званої протестної інженерії) та до стимулювання творчого процесу (синектика У. Гордона) [12, с. 76].

Метод аналогії відповідно до словника термінології історичної науки [96, с. 12] розглядається у трьох значеннях: 1) метод прогнозування, заснований на порівнянні відомих історичних подій з аналогічними подіями і явищами, які можуть статися в майбутньому; 2) різновид історико-порівняльного методу, що застосовується для обґрунтування теоретичних концепцій і історичних закономірностей на основі несистемного порівняння теоретичних побудов з різночасними локальними історичними фактами і подіями всесвітньої історії; 3) різновид історико-типологічного методу, спосіб вивчення історичних процесів і явищ шляхом перенесення уявлень про відомі події і явища на менш вивчені з метою їх типологізації.

Саме недостатнє вивчення аналогії лягло в основу відомої тези «Історія вчить лише тому, що люди нічому не вчаться в історії». Цей метод якраз і покликаний подолати песимізм до соціального досвіду людства і його застосування в майбутньому [55, с. 6]. Методом аналогії досліджуються структурно-функціональні відповідності, еволюційні закономірності, динаміка розвитку подій, етапність, темп, результативність тощо.

При використанні історичних аналогій необхідно мати на увазі, що:

- успіх залежить від правильного вибору об'єктів зіставлення;
- має місце історична обумовленість процесів та явищ;
- нововведення в соціально-економічних процесах несуть відбиток

національного «стилю» [55, с. 31].

Метод аналогії знайшов найширше застосування при розробці цивілізаційних концепцій, так чи інакше пов'язаних з вирішенням проблеми типології цивілізацій (культур). Так, наприклад, на цьому методі базується концепція «кінця історії» О. Шпенглера [107]. За аналогією до прикладів всесвітньої історії учений аргументує свою основну тезу про те, що європейська цивілізація вступає в завершальну стадію свого розвитку.

1.7. Методи, пов'язані із застосуванням ІТ-технологій

Поширення комп'ютерних технологій на сьогодні широко допомагає в історичних дослідженнях, зокрема при апробації нових методичних прийомів вивчення джерел, систематизації фактографічного матеріалу, моделювання суспільних процесів тощо.

Існує окремий міждисциплінарний напрям, який орієнтований на використання комп'ютерних методів та інформаційних технологій в історичних дослідженнях і освіті – **історична інформатика** – наукова дисципліна, яка займається конкретними інформаційними проблемами в історичних дослідженнях та історичних джерелах і намагається вирішити ці проблеми у загальному вигляді за допомогою засобів обчислювальної техніки [83, с. 15]. Початок використання комп'ютерів в історичних дослідженнях пов'язують з

вражаючими літературними і лексикографічними проектами на початку 70-х рр. XX ст. Класичний приклад – створення Index Thomisticus Роберто Буса (результатом роботи стали 56 томів з аналізом робіт Фоми Аквінського).

О. Боонстра, Л. Брьоре, П. Доорн зробили спробу визначити найбільш перспективні напрямки історичної інформатики: 1. Моделювання даних, їх стандартизація; 2. Електронна публікація джерел за допомогою технології XML; 3. Комп'ютеризований контент-аналіз тексту та аналіз зображень; 4. Використання складних статистичних технологій; 5. Розробка спеціальних інформаційно-пошукових систем для роботи з історичними даними; 6. Рефлексивне та імітаційне моделювання: ГІС, 3Dреконструкції, графіка та ін.; 7. Електронні публікації історичних досліджень, on-line музейні експозиції. [113] Звичайно, реалізація цих напрямків потребуватиме співробітництва з представниками інших інформаційних дисциплін, передусім, спеціалістів з комп'ютерних наук, інформатики та математики.

Одним із найбільш поширених прикладів застосувань комп'ютерних технологій в історичній науці є **створення баз даних** (у програмі MS Access та ін.). Наприклад, у Школі менеджменту при Йельському університеті створили комплекс баз даних, що містить відомості про котирування цінних паперів на найбільших біржах світу наприкінці XIX – на початку XX ст.

Одним із методів в галузі історичної інформатики є **комп'ютеризований аналіз текстів** (а в останні роки і зображень). «Більшість джерел, з якими працюють історики – це письмові наративні джерела, тому комп'ютеризований контент-аналіз завжди був і залишається затребуваним» [51, с. 219]. Прикладами використання цього методу є дослідження стенограм пленарних засідань Державних Дум Російської імперії (О. Кобринський), матеріалів селянських наказів від південноукраїнських губерній в I Державну Думу (Р. Топка) та ін.

Чимало історичних досліджень проводяться на основі **створення власних алгоритмів та програм**, наприклад, «KLEIO» (М. Таллер), «SOCRATES» (Л. Брьоре), «FuzzyClass» (Л. Бородкін, І. Гарскова), «Historical Text Analyzer» (Д. Осинівський, О. Ровний, Д. Новицький), «Манускрипт»

(В. Баранов та ін.), «ПРОСИС» (В. Перевертень), «QualiDatE» (Е. Белова), «АРХЕО» (О. Смірнов, О. Трифоненко) та ін.

Історична інформатика успішно розв'язала чимало технічних і методологічних завдань: моделювання даних, зв'язки в історичних базах даних, множинний регресійний аналіз, аналіз історії подій, комп'ютерне моделювання, проблема нечітких даних, контент-аналіз, використання геоінформаційних систем. Незважаючи на значні успіхи, за останні 20 років історична інформатика не виправдала усіх очікуваних сподівань. Не відбулась такого глибокого проникнення інформаційних технологій в історичні науки як, наприклад, в археологію чи прикладну лінгвістику. Зокрема, історики використовують стандартне програмне забезпечення з усіма властивими йому обмеженнями набагато частіше, аніж оригінальне, професійне, джерело-орієнтовне програмне забезпечення, або хоча б спеціальні модулі (макроси) для стандартних програм [83, с. 143-144].

Активно розвивається популярна прикладна галузь – **digital history**, яка пов'язана із застосуванням сучасних цифрових технологій у завданнях створення історичних ресурсів і збереження історико-культурної спадщини. Одним із лідерів у розробці цього напрямку є кафедра Digital Humanities Лондонського Королівського коледжу (King's College London). Digital History зазвичай пов'язують із застосуванням цифрових медіа та інструментів в практиці історичних досліджень, в задачах презентації і візуалізації, в історичній освіті, розглядаючи цей напрямок як відгалуження від ширшої області History and Computing [13, с. 17].

П. Артур виділяє чотири основні напрямки, що характеризують зміст Digital History [111; 112]:

1. пов'язаний із завданнями прикладної візуалізації – віртуальної реконструкцією об'єктів культурної спадщини, просторової репрезентацією і GIS-додатками в історичних та археологічних дослідженнях. Прикладом є дослідницький проект на базі Virginia Center for Digital History про історію рабства в Техасі. У результаті користувач може переглядати шари карти

Техасу, які показують, наприклад, чисельність рабів і рабовласників у будь-якому окрузі цього штату на інтервалі з 1837 по 1845 рр.;

2. пов'язаний з розробкою великомасштабних інформаційних інтернет-ресурсів, які широко відомі як онлайн-енциклопедії, атласи та словники. Так, в музейній сфері заслуговує на увагу великий британський проект – the National Museums Online Learning Project, в рамках якого створюється портал, набір блогів і об'єднаний інформаційний пошук, що охоплює фонди дев'яти британських музеїв;

3. застосування інтерактивних гіпермедіа-технологій, експериментальних форматів відмінних від «лінійного наративу». Прикладом таких розробок може служити The Labyrinth Project в університеті Південної Каліфорнії. Відповідна база даних забезпечує режими інформаційного пошуку з нелінійними механізмами дослідження історичного матеріалу; навігація схожа на ту, що використовується в комп'ютерних іграх з елементами технології віртуальної реальності.

4. пов'язаний із «соціальними медіа», колективним / спільним авторством ресурсів, Web 2.0. Так, Національна бібліотека Австралії, наприклад, заохочує участь громадськості в розробці її колекції на порталі PictureAustralia, де давно підтримується база даних візуального матеріалу, зібраного з різних установ.

Digital history розвивається і в Україні. У першу чергу це стосується геоінформаційних систем (GIS-технологій). Наприклад, професор історичного факультету ДНУ імені Олеса Гончара Ю.А. Святець у рамках дослідження закономірностей та специфіки розвитку українського селянського господарства в роки непу для систематизації та зберігання значного обсягу інформації та різноаспектного аналізу і трансформацій подання даних побудував ГІС на основі матеріалів щорічних весняних вибіркового переписів українських селянських господарств 1922–1926 рр. «Цей період характеризувався активною динамікою адміністративно-територіальної реформи, внаслідок якої змінювались кількість та межі адміністративних одиниць і навіть кордони республіки. У зв'язку з цим просторова локалізація процесів в аграрному секторі економіки УСРР набуває неабиякого значення, оскільки вона змінювалася з високою інтенсивністю

(щороку)» [85, с. 17]. Саме геоінформаційна система дозволила досліднику врахувати всі нюанси джерельної бази даного дослідження та потім проаналізувати їх.

У 2017 р. науковим співробітником Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Б. Смерекою було продемонстровано використання GIS-технологій на прикладі власних карт-схем з відображенням давнього адміністративно-територіального устрою теренів сучасної Львівської області. Оскільки в процесі прив'язки історичних мап Галичини до сучасної системи координат (WGS 84) було помічено ідентичність контурів меж низки територіальних утворень від середини XIX по третю чверть XX ст., це дозволило швидкими темпами підготувати ряд карт-схем адміністративного устрою австрійського періоду, міжвоєнного часу, у радянську добу, а також – ретроспективно – в епоху Речі Посполитої. Також Богданом Смерекою було висвітлено окремі аспекти роботи з таблицями атрибутів на прикладі ArcGIS: створення умовних позначень для різних категорій поселень, обмеження хронологічних рамок за допомогою інструменту «Запит» (Query) тощо [89].

Таким чином, позитивним моментом впровадження інформаційних технологій в історичну науку є не лише допомога науковцям у систематизації, зберіганні та опрацюванні великих масивів даних, а й можливість необмежено експериментувати з ними, перевіряти стільки гіпотез, скільки досліднику потрібно для вирішення задачі.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА НАПИСАННЯ НАУКОВИХ ТВОРІВ

2.1. Сутність та етапи наукового дослідження

За своєю сутністю наукова діяльність є творчим процесом. У результаті створюються нові цінності, встановлюються раніше невідомі факти, явища, закони. Насамперед проведення наукових досліджень обумовлено соціальними потребами суспільства. Проте важливим в усі часи був і залишається суб'єктивний людський фактор, який включає в себе допитливість у прагненні пізнати навколишній світ. Люди намагаються досягнути минуле, теперішнє і майбутнє, далекі зірки, першопричини речей, таємниці людського буття та душі тощо.

Формою розвитку науки є наукове дослідження. Результати виконаної науково-дослідної роботи, як правило, відображаються в наукових письмових творах та публікаціях, які виконують такі основні функції [66]:

- оприлюднюють результати наукової роботи;
- сприяють встановленню авторитету автора; свідчать про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми;
- підтверджують достовірність основних результатів і висновків дисертації, її новизни і наукового рівня;
- засвідчують факт апробації та впровадження результатів;
- відображають основний зміст кваліфікаційної наукової роботи;
- фіксують завершення певного етапу дослідження або роботи загалом;
- забезпечують первинною науковою інформацією суспільство;
- сповіщають наукове співтовариство про появу нового наукового знання;
- перетворюють індивідуальний результат у загальне надбання та ін.

Прийнято розрізняти дві форми наукових досліджень: фундаментальні та прикладні. **Фундаментальні наукові дослідження** – це наукова теоретична та (або) експериментальна діяльність, спрямована на здобуття нових знань про

закономірності розвитку та взаємозв'язку природи, суспільства, людини.

Прикладні наукові дослідження – наукова і науково-технічна діяльність, спрямована на здобуття і використання знань для практичних цілей. Із фундаментальними дослідженнями мають справу здебільшого гуманітарії. Фахівці технічних та природничих дисциплін проводять прикладні дослідження.

Творча наукова діяльність вимагає особливої підготовки. Знання методології, теорії, техніки, методів і організації науково-дослідної діяльності допоможе молодим фахівцям легко включитися у професійну діяльність, втілювати наукові знання у практичну площину, сприятиме розвитку раціонального творчого мислення [17, с. 17]. Наукове дослідження спрямоване на отримання певного наукового результату. Цим результатом є інформація, зафіксована у формі наукового документа – статі, монографії, підручника, дисертації тощо.

У найбільш загальному вигляді кожне наукове дослідження складається з таких етапів [66]:

- 1) вибір теми дослідження, визначення мети і завдань, складання попереднього плану майбутнього письмового твору;
- 2) вивчення теорії і методики;
- 3) виділення об'єкта, одиниць дослідження, їх ознак;
- 4) збирання фактичного матеріалу, проведення експериментальних досліджень, отримання інформації та оцінка її за достовірністю, однорідністю, порівняльністю та повнотою;
- 5) обробка отриманої інформації, її аналіз із застосуванням статистично-математичних та інших методів;
- 6) формулювання висновків за результатами проведеного аналізу;
- 7) оформлення рекомендацій та пропозицій щодо втілення у практичну діяльність результатів дослідження.

Перший етап – найвідповідальніший і найважливіший, бо від обґрунтування мети і завдань залежить можливість і корисність отримання результату дослідження.

Другий етап – це вивчення поглядів, думок, оціночних суджень, концепцій тощо, які існували в минулому, а також критичних оцінок щодо них з точки зору сьогодення рівня наукових знань.

Третій етап передбачає вивчення явищ чи процесу через виділення об'єкта дослідження. Вивчення кількісних характеристик об'єкта, що досліджується, дозволяє в комплексі оцінити і якісні його характеристики.

Четвертий етап є своєрідним забезпеченням процесу дослідження інформаційними ресурсами. Він виступає передумовою проведення аналізу, що є основним завданням наукового дослідження. Написанню кожної частини письмового твору передують збирання й обробка (упорядкування, систематизація, класифікація) певного емпіричного, фактичного, інформативного матеріалу. У цьому зв'язку можна порекомендувати дослідникам-початківцям уже на цьому етапі проводити систематизацію й класифікацію матеріалу, вміщуючи його в окремі електронні чи паперові папки, які створюються й отримують певну назву відповідно до первісної концепції і попереднього дослідницького плану. Якщо при цьому виявляється, що в одних папках накопичено дуже багато фактичного матеріалу, а в інших, навпаки, зовсім мало, то варто продовжити цей процес. Або уточнити свій план.

П'ятий етап передбачає обробку фактичного матеріалу, застосовуючи при цьому: онтологічні принципи (діалектики, історизму, об'єктивності, системності тощо), загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукції, порівняльний, логіко-лінгвістичний, описовий, кількісний та ін.), спеціальні методи (наприклад, історіографічної критики, історичної періодизації, хронологічний, генетичний тощо). Обробка зібраної інформації здійснюється і через її узагальнення (розрахунок середніх величин, виділення груп, класів інформації та ін.). Оброблена статистично і математично інформація може бути безпосереднім ресурсом для здійснення аналітичних розрахунків.

Шостий етап є завершальним у дослідженні. Він показує, наскільки вміло були поєднані результати знань теорії і практики дослідником, сформульовані висновки як результат узагальнення.

Останній – сьомий – етап знаходить своє відображення у апробації результатів наукового дослідження, насамперед у публікаціях.

Перед тим як перейти до безпосереднього розгляду алгоритмів написання різних видів наукових творів, варто розібратись із деякими поняттями, при визначенні яких молоді науковці досить часто плутаються через брак досвіду. У першу чергу це стосується визначення що являють собою предмет та об'єкт дослідження та як правильно сформулювати мету та завдання наукової роботи, щоб потім її послідовно та логічно розкрити.

Об'єкт дослідження – це сукупність предметів, зв'язків, відносин, якостей досліджуваного явища, загальна сфера пошуку дослідника. Це може бути процес, явище, персоналія, що породжує проблемну ситуацію та обране для дослідження.

Предмет дослідження – це аспект, ракурс, складова частина досліджуваного об'єкта. Тобто це більш конкретне поняття, що визначає межі дослідження. Наприклад, певні риси, властивості, закономірності, структура, функції об'єкта вивчення.

Мета дослідження – це кінцевий результат, на досягнення якого воно спрямоване. Вона має адекватно відобразитись у темі роботи, містити в узагальненому вигляді очікувані результати та наукові завдання.

Мета конкретизується та розвивається у завданнях дослідження. Завдання повинні розглядатись як основні етапи наукового дослідження, підпорядковуватись їй та послідовно її розкривати. Завдання наукового дослідження [86], як правило, полягають у:

- вирішенні теоретичних питань, які пов'язані з проблемою дослідження (введення до наукового обігу нових понять, розкриття їх сутності і змісту; розроблення нових критеріїв і показників; розроблення принципів, умов і факторів застосування окремих методик і методів);

- виявленні, уточненні, поглибленні, методологічному обґрунтуванні суттєвості, природи, структури об'єкта, що вивчається; виявленні тенденцій і закономірностей процесів; аналізі реального стану предмета дослідження, динаміки, внутрішніх протиріч розвитку;

– виявленні шляхів та засобів удосконалення явища, процесу, що досліджується (практичні аспекти роботи); обґрунтуванні системи заходів, необхідних для вирішення прикладних завдань;

– експериментальній перевірці розроблених пропозицій щодо розв'язання проблеми, підготовці методичних рекомендацій для їх використання на практиці.

Існує два основних два варіанти формулювання мети та завдань: за допомогою дієслів («дослідити», «визначити», «обґрунтувати», «проаналізувати», «систематизувати», «висвітлити», «розглянути», «узагальнити» тощо) або за допомогою питань. Їх вибір залежить від типу наукової роботи. Проте у будь-якому випадку треба пам'ятати, що завдання роботи – це конкретні сходинки (етапи) досягнення її мети.

2.2. Логіка наукового дослідження

Важливу роль у науковому дослідженні відіграє його логічність. На думку Г.Шпета, саме в історії найбільш чітко проявляється значення та роль логіки в пізнанні дійсності [64, с. 11].

Як відомо, логіка – це наука про закони, прийоми правильної побудови думки, спрямованої на пізнання об'єктивної дійсності. Її задачами є досягнення та доведення істинності знань, побудова структури аналітичного процесу, застосування доцільних методів пізнання тощо.

Правила логіки були розроблені ще філософами Давньої Греції. Так, Аристотель уперше сказав, що нові думки можна одержати з інших думок тільки в тому випадку, якщо останні зв'язані між собою цілком певним чином. При затвердженні чого-небудь із нього необхідно впливає щось відмінне від затверджуваного саме в чинність того, що це є [2].

Виділяють такі базові закони логіки:

Закон тотожності – це така вимога до процесу міркування, яка передбачає, що вкладати в думку про один і той самий предмет, взятий в один і той самий час, в одному і тому самому відношенні, можна лише один і той

самий зміст [44, с. 30]. Тобто цей закон полягає у тому, що у науковій роботі всі поняття та судження повинні мати однозначний характер, повинні бути відсутні багатозначність та невизначеність.

Закон протиріччя полягає у тому, що не може бути істинними два висновки, із яких один стверджує, а інший заперечує те ж саме (наприклад, сидоров є студентом і сидоров не є студентом). Проте ми зовсім не порушимо закону проти-річчя, якщо стверджувальне і заперечувальне судження віднесемо до різних часових періодів або застосуємо в різних відношеннях. Не буде протиріччя між судженнями «Київ – столиця України» і «Київ не є столицею України», якщо Київ у першому судженні є назвою міста, а в другому – назвою готелю, або якщо у судженні говориться про один і той же самий предмет, але взятий у різний час (певний час столицею України був Харків) [44, с.32].

Закон виключення третього полягає у тому, що неможливо шукати щось середнє між твердженням чогось і заперечувати те ж саме (наприклад, обвинувачуваний або винен або невинен, третього бути не може) У свій час Арістотель висловлював сумніви відносно застосування закону виключеного третього до суджень, що вживаються у майбутньому часі. Наприклад, «Завтра відбудеться морський бій» і «Завтра не відбудеться морський бій». Філософ міркував так: «у даний час немає причини ні для того, щоб ця подія відбулася, ні для того, щоб не відбулася». І приходять до висновку, що закон виключеного третього можна застосовувати лише до суджень, вжитих у минулому або теперішньому часі [44, с.34].

Закон достатньої підстави був відкритий і сформульований значно пізніше перших трьох – у XVII ст. Готфрідом Лейбніцем. Цей закон означає, що будь-яка думка може бути істинною тоді, коли вона обґрунтована. Достатніми підставами для висунення твердження в історичній науці будуть перевірені факти дійсності (наприклад, архівні документи, археологічні розкопки) та особистий досвід (наприклад, свідчення очевидців тієї чи іншої події, особисті документи). «Серйозний історик, на який би рівень абстрагувань і наукових спекуляцій він не підіймався, ніколи не стане ігнорувати роль фактичного

фундаменту своїх пошуків. Тому для нього завжди актуальним залишається питання достовірності джерел, можливостей пошуку, накопичення та обробки даних» [82, с. 8].

Порушення законів логіки в науковому дослідженні призводить до помилок, фальсифікації та свідомої дезінформації з метою доведення хибної тези.

Формальна логіка встановлює загальні методи і схеми правильних умовиводів, оскільки схеми правильних умовиводів будуються за допомогою логічних символів, які є скороченими знаками, що замінюють більш довгі мовні звороти [55, с. 13]. У наукових дослідженнях використовують такі логічні конструкції: «якщо ..., то ...»; «або ...»; «і ...»; «чи ...»; «ні ... ні ...»; «тоді і тільки тоді, коли ...»; «невірно, що ...».

Що стосується логіки викладу матеріалу в науковому дослідженні, то в методичній літературі зазвичай указуються такі форми викладу інформації [66]:

- послідовний;
- цілісний (з наступною обробкою кожної частини, розділу);
- вибіркового (частини пишуться окремо за будь-якою послідовністю).

Послідовний виклад матеріалу логічно зумовлює схему підготовки публікації: формулювання задуму і складання попереднього плану; відбір і підготовку матеріалів; групування матеріалів; редагування рукопису. Перевага цього способу полягає в тому, що виклад інформації здійснюється в логічній послідовності, що виключає повтори та пропуски. Його недоліком є нераціональне використання часу. Поки автор не закінчив повністю черговий розділ, він не може перейти до наступного, а в цей час матеріал, що майже не потребує чистового опрацювання, чекає на свою чергу і лежить без руху.

Цілісний спосіб – це написання всієї праці в чорновому варіанті, а потім обробка її в частинах і деталях, внесення доповнень і виправлень. Його перевага полягає в тому, що майже вдвічі економиться час при підготовці білового варіанта рукопису. Разом з тим є небезпека порушення послідовності викладу матеріалу.

Вибірковий виклад матеріалу досить часто використовується дослідниками. Над матеріалом працюють у будь-якій зручній послідовності. Але необхідно кожний розділ доводити до кінцевого результату, щоб при підготовці всієї праці їх частини були майже готові до опублікування.

2.3. Основні види наукових творів та їх особливості

2.3.1 Навчальний реферат

Молодий дослідник ще у процесі навчання часто стикається з необхідністю написання реферату. Його складають студенти внз, аспіранти і ті, хто готується до складання кандидатських іспитів з філософії, педагогіки, спеціальності. Обсяг реферату визначається специфікою теми і змістом документів, кількістю відомостей, їх науковою цінністю або практичним значенням. Його обсяг коливається від 500-2500 знаків до 20-24 сторінок.

Реферат (лат. *referre* – доповідати, повідомляти) – короткий виклад змісту одного або декількох документів з певної теми. Існує багато видів рефератів. Найбільш поширеними видами у дослідницькій діяльності є: наукові, інформативні, навчальні.

Науковий реферат – стисле усне або письмове викладення наукової теми (питання), складене на підставі проведеного наукового дослідження, огляду одного або кількох літературних та інших джерел. У ньому зазвичай висвітлюють наукові дослідження, проведені автором реферату, з викладенням поставленої гіпотези, системи доказів, експерименту та здобутих результатів, зазначають наукову новизну та практичне значення цих результатів.

Інформативний реферат – коротке письмове викладення однієї наукової праці, що висвітлює стисло її зміст. Призначення його полягає в оперативному повідомленні наукових працівників і фахівців про досягнення науки й технічного прогресу.

Навчальний реферат має завданням закріпити теоретичні знання студента і сформувати навички написання наукової роботи: наукового чи інформативного реферату, курсової та дипломної роботи, наукової статті тощо.

Навчальний реферат, який згідно з навчальним планом є обов'язковим для виконання, є контрольною роботою.

Зразок структури реферату

ТИТУЛЬНА СТОРІНКА;
ПЛАН (ЗМІСТ)
ВСТУП
РОЗДІЛ I. Історія та теорія питання.
РОЗДІЛ II. Вирішення проблеми в сучасних умовах.
ВИСНОВКИ
ЛІТЕРАТУРА
ДОДАТКИ (за необхідності).

Титульна сторінка – це перша сторінка реферату, що слугує для початкового ознайомлення з працею.

Реферат одразу починається з викладу сутності проблеми. Усі міркування потрібно аргументувати. Варто прагнути, щоб виклад матеріалу був виразним і літературно грамотним, уникати повторень і марнослів'я. Слід прагнути до того, щоб «думкам було просторо, а словам тісно» [66].

У **вступі** обґрунтовуються актуальність теми, її особливості, значущість з огляду на соціальні потреби суспільства та розвиток конкретної галузі науки або практичної діяльності.

У **розділі I** наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми, зазначається, хто з учених минулого вивчав дану проблему, які ідеї висловлював. Визначаються сутність (основний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, обставини), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядалися вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, з'ясовуються причини їх слабкої розробленості.

У **розділі II** дається поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій щодо проблеми. Особлива увага приділяється виявленню нових ідей та гіпотез, експериментальним даним, новим методикам, оригінальним підходам до вивчення проблеми.

У цьому розділі подається аналіз практики. Висловлюються власні думки щодо перспектив розвитку проблеми.

У **висновках** подаються узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки, пропозиції науковця.

До **списку літератури** включають публікації переважно останніх 5–10 років. Особливу цінність мають роботи останнього року.

У **додатках** наводяться формули, таблиці, схеми, якщо вони суттєво полегшують розуміння роботи.

2.3.2 Курсова робота

У процесі навчання студенти майже кожен рік пишуть курсову роботу з одного з провідних предметів спеціалізації. **Курсова робота (проект)** – «один із видів індивідуальних завдань навчально-дослідницького, творчого чи проектно-конструкторського характеру, мета виконання якого полягає не лише у поглибленні, узагальненні та закріпленні знань студентів з нової навчальної дисципліни» [61, с.5]. Курсова робота має продемонструвати глибокі спеціальні теоретичні знання та вміння практично їх використовувати для розв'язання конкретної проблеми. Головним завданням виконання курсової роботи є опрацювання навичок самостійного вивчення дисципліни, здобуття досвіду самостійного пошуку, збору, аналізу та узагальнення фактичного матеріалу, проведення наукового дослідження та отримання на його основі практичних висновків і результатів.

Курсова робота – невелика за обсягом дослідницька робота із значною реферативною частиною. Загальний обсяг основного тексту курсової роботи (без списку використаних джерел і додатків) становить приблизно 25-30 сторінок друкованого тексту. Незалежно від обраної теми курсова робота складається з таких структурних елементів:

1. Титульний аркуш.
2. Зміст – показує обсяг курсової роботи та пропорційність матеріалу за структурними елементами.

3. Вступ містить такі обов'язкові елементи:

- актуальність теми;
- стан історіографічної розробки проблеми;
- об'єкт;
- предмет;
- мета;
- завдання;
- хронологічні межі;
- територіальні рамки;
- методологічна основа;
- джерельна база;
- практичне значення роботи;
- апробація результатів дослідження;
- структура.

Рекомендований обсяг вступу – 3-5 сторінок.

4. Основна частина (2-3 розділи) містить матеріал, що повністю розкриває тему курсової роботи. Рекомендований обсяг – 20-25 сторінок.

Перший розділ містить аналіз історичних передумов історичних подій, явищ, процесів, що є об'єктом дослідження; теоретичні засади та методологічне обґрунтування наукової проблеми. «Не менш важливо дати визначення та трактування суті базових понять, термінів» [61, с.9].

Другий-третій розділи містять узагальнення отриманих результатів виконання визначених завдань на основі документальних, інформаційно-довідкових, статистичних та інших даних.

Наприкінці кожного розділу робляться стислі висновки (2-3 абзаци).

5. Висновки (2-3 сторінки) містять узагальнені, але конкретні результати дослідження, власні висновки. Бажано їх викладати послідовно у формі тез.

6. Список використаних джерел оформлений за чинним стандартом (див. Додаток 1).

7. Додатки (за необхідності) – фактичні або статистичні матеріали великого обсягу, схеми, діаграми, графіки, фотоматеріали, витяги з тексту нормативних документів та ін.

Оформлену відповідно до вимог кафедри курсову роботу прошивають або скріплюють скобами у папці.

Захист курсових робіт проводять у встановлений термін перед комісією кафедри (за умови позитивного відгуку (рецензії) наукового керівника). Захист курсової роботи – «це підбиття підсумків самостійної роботи студента, набуття і розвиток навичок відстоювання власної позиції з вузлових проблем історичного розвитку в Україні» [61, с. 16]. Під час захисту враховуються такі показники: якість виконання роботи, її науковий рівень, ступінь самостійного викладення теми, її оформлення, мова та стиль викладу, відповіді на запитання з теми під час захисту.

2.3.3. Кваліфікаційна (магістерська) робота

Однією з вимог отримання диплому про вищу освіту є написання кваліфікаційної роботи з майбутньої спеціальності, у якій майбутній фахівець показує свій професійний рівень та компетенцію. **Кваліфікаційна (дипломна, магістерська) робота** – це індивідуальне завдання науково-дослідного, творчого чи проектно-конструкторського характеру студента на завершальному етапі і одна з форм виявлення теоретичних і практичних знань, уміння ними послуговуватись під час виконання конкретних наукових і виробничих завдань [61, с.17]. Підготовка та успішний захист дипломної роботи дає право на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». Порядок визначення теми роботи передбачає, що студент разом з науковим керівником обирає тему відповідно до запропонованої тематики. Потім теми затверджуються на засіданнях кафедри, факультету та наказом ректора університету.

Кваліфікаційна робота має відповідати таким вимогам:

- бути актуальною, мати новизну, виконуватись на рівні сучасних досягнень науки і техніки;

- бути спрямованою на вирішення практичних завдань майбутньої діяльності;
- стимулювати у студентів творчий пошук нових пріоритетних наукових рішень;
- містити огляд наукових і методичних праць, пов'язаних з темою дослідження;
- пропонувати оптимальні рішення на основі застосування математичних методів моделювання з використанням сучасних засобів обчислювальної техніки;
- виконуватися в руслі наукових досліджень керівника, кафедри та інших наукових підрозділів закладу;
- узагальнювати і розвивати науково-дослідницькі вміння студента;
- свідчити про коректне ставлення студента до використання результатів аналізу та опублікованих матеріалів інших авторів, тобто містити посилання на використані джерела [66, с. 14-15].

Рекомендований обсяг кваліфікаційної роботи без списку використаних джерел і додатків орієнтовно складає 70-80 сторінок.

Кваліфікаційна робота складається з таких структурних елементів:

1. Титульний аркуш оформлюється у суворій відповідності до правил, які можуть визначатись кожним факультетом (чи кафедрою);
2. Зміст містить назви та номери початкових сторінок усіх структурних одиниць дипломної роботи;
3. Перелік умовних скорочень наводиться у тому випадку, якщо в роботі використовуються досить багато маловідомих скорочень. Перелік подається у двох колонках: ліворуч перераховані скорочення (в алфавітному порядку), праворуч – їх розшифрування.;
4. Вступ (3-7 сторінок) розкриває сутність і стан наукової проблеми, підстави для проведення дослідження. Вступ повинен містити такі елементи:
 - актуальність теми;
 - об'єкт і предмет;
 - мета і завдання;

- хронологічні межі;
- географічні рамки;
- методологічна основа;
- наукова новизна;
- практичне значення;
- апробація результатів дослідження;
- публікації;
- структура роботи.

3. Основна частина найчастіше поділяється на три розділи, які у свою чергу можуть бути поділені на підрозділи. Ці розділи повинні містити:

- аналіз літератури та джерел за темою і вибір напрямків дослідження;
- виклад загальної методики й основних методів досліджень;
- проведені теоретичні дослідження;
- синтез і узагальнення результатів досліджень [61, с.31].

4. Висновки містять найважливіші наукові і практичні результати дослідження та їх значення для науки. У цьому елементі студент повинен вивести головні результати із поставлених у вступі завдань та довести, що він досяг поставленої мети.

5. Список використаних джерел має містити не менше 50-60 найменувань наукової літератури та 20-50 історичних джерел. Укладається в алфавітному порядку.

6. Додатки (за необхідності) можуть містити таблиці допоміжних цифрових даних, ілюстрації допоміжного призначення, інструкції та методики тощо.

Завершений варіант кваліфікаційної роботи студент подає науковому керівникові для написання офіційного письмового відгуку. Потім робота подається рецензенту (кваліфікованому фахівцю у відповідній науковій сфері) для складання письмового відгуку (рецензії). Остаточне рішення про допуск роботи до захисту на відкритому засіданні екзаменаційної комісії як правило приймає завідувач кафедри.

2.3.4. Дисертація

Коли студент бажає продовжити займатись науковою діяльністю, він вступає до аспірантури. Під керівництвом наукового керівника аспірант вибирає актуальну для свого напрямку тему дисертації, складає план робіт і визначає бажані результати та їх актуальність. Часто тема дисертації обирається на основі магістерської роботи. **Дисертація** (лат. *dissertatio* — дослідження, міркування) – «наукова кваліфікаційна праця, що пройшла попередню експертизу і подана до захисту на здобуття наукового ступеня в спеціалізованій ученій раді» [23].

Розрізняють два види дисертаційних досліджень:

- 1) дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора наук;
- 2) дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата наук.

У цьому підрозділі мова піде про основні вимоги до написання кандидатської дисертації, адже саме цей вид роботи пишуть молоді вчені.

Як наукова праця дисертація повинна мати внутрішню єдність і свідчити про власний внесок її автора в науку. Нові рішення, запропоновані здобувачем, необхідно добре аргументувати і критично оцінити порівняно з уже відомими. «У дисертаціях, які мають прикладне значення, наводяться відомості щодо практичного застосування отриманих автором наукових результатів, а в дисертаціях теоретичного спрямування – рекомендації щодо використання наукових висновків» [24].

Таким чином, дисертація – це, по-перше, кваліфікаційна робота, а по-друге, робота, що містить нове вирішення важливої наукової проблеми або конкретного наукового завдання. Написання роботи в середньому займає від 2 до 4 років. Як засвідчує практика, більшість аспірантів подають роботу до захисту приблизно через півроку після закінчення аспірантури. «Беручись за кандидатську дисертацію, треба розуміти, що ця робота потребує великих зусиль, але володіння вченим ступенем дає не малі переваги в науковій діяльності і ваші труди будуть не марні» [33]. Обов'язковим, а подекуди і визначальним фактором, є систематичність роботи. Тобто аспірант повинен для

себе скласти календарний план написання дисертації та чітко його дотримуватись, щоб досягти результату.

Кандидатська дисертація готується виключно українською мовою. Вона повинна бути оформлена за формальними вимогами відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» № 40 від 12 січня 2017 року [67].

Дисертація повинна мати такі структурні елементи:

1. Титульний аркуш.

2. Анотація містить стисло представлені основні результати дослідження із зазначенням наукової новизни та із практичним значенням. У кінці анотації подають 5-15 ключових слів. Відповідно до коментаря, наведеного на сайті МОН, з часом анотації мають замінити автореферати, поки що потрібно готувати обидва елементи. Обсяг анотації становить 0,2-0,3 авторських аркуша. Анотація подається українською та англійською мовами. За потреби залучається третя.

Зразок анотації до дисертації [67]

АНОТАЦІЯ

Сорокіна Н.В. Формування професійної іншомовної компетентності майбутніх філологів засобами мультимедійних технологій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» (012 - Дошкільна освіта). - Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2016.

Зміст анотації

Ключові слова

Список публікацій здобувача

1.

2.

3. Зміст.

4. Перелік умовних позначень (за необхідності).

5. Основна частина складається з таких елементів:

- вступ містить обґрунтування вибору теми дослідження; мету і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження; методи дослідження; наукову новизну отриманих результатів; практичне значення

отриманих результатів; особистий внесок здобувача; зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами; апробацію матеріалів дисертації; структуру та обсяг дисертації;

- розділи дисертації, у яких вичерпно і повно викладено зміст власних досліджень здобувача наукового ступеня, зроблено посилання на всі наукові праці здобувача, наведені в анотації. Список цих праць має також міститися у списку використаних джерел;

- висновки містять найбільш важливі наукові та практичні результати дисертації, вказуються наукові проблеми, для розв'язання яких можуть бути застосовані результати дослідження, а також можливі напрями продовження досліджень за тематикою дисертації;

Обсяг основного тексту дисертації вираховується авторськими аркушами.

6. Список використаних джерел формується за вибором дисертанта одним із таких способів:

- у порядку появи посилань у тексті;
- в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків;
- у хронологічному порядку.

Стиль оформлення бібліографічних описів дисертант може обирати самостійно: або відповідно до Національного стандарту України [25] (Див. додаток 1), або один із 11 міжнародних стилів цитування (MLA style, APA-1,2, Chicago/Turabian style, Harvard style, ACS, AIP, IEEE, Vancouver, OSCOLA, APS, Springer MathPhys Style).

7. Додатки можуть включати допоміжний матеріал, необхідний для повноти сприйняття дисертації: проміжні формули і розрахунки; таблиці допоміжних цифрових даних; протоколи та акти випробувань, впровадження, листи підтримки результатів дисертаційної роботи; інструкції та методики, опис алгоритмів, які не є основними результатами дисертації, описи і тексти комп'ютерних програм вирішення задач за допомогою електронно-обчислювальних засобів, які розроблені у процесі виконання дисертації; ілюстрації допоміжного характеру; інші дані та матеріали. Обов'язковим додатком до дисертації є список публікацій здобувача за темою дисертації та

відомості про апробацію результатів дисертації (зазначаються назви конференції, конгресу, симпозіуму, семінару, школи, місце та дата проведення, форма участі).

Кожен із структурних елементів дисертації, а також розділи основної частини та додатки мають починатися з нової сторінки. Усі структурні елементи повинні узгоджуватись із науковим керівником. Важливо пам'ятати, що нормальний підрозділ не може бути меншим за 8-10 сторінок. Саме у такому випадку поділ на структурні елементи будуть виправдані, адже розкрити матеріал в окремо обраному аспекту необхідно у повному обсязі, а не поверхово окреслити його.

Правила оформлення дисертації [67]

Обсяг	Обсяг основного тексту дисертації визначається <u>пунктами 10, 11</u> Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567. До загального обсягу дисертації не включаються таблиці та ілюстрації, які повністю займають площу сторінки. Один авторський аркуш дорівнює 40 тис. друкованих знаків, враховуючи цифри, розділові знаки, проміжки між словами, що становить близько 24 сторінок друкованого тексту при оформленні дисертації за допомогою комп'ютерної техніки з використанням текстового редактора Word: шрифт - Times New Roman, розмір шрифту - 14 pt
Інтервал	Дисертацію друкують на одному або на двох (за бажанням) боках аркуша білого паперу формату А4 (210x297 мм) через 1,5 міжрядкового інтервалу
Шрифт	Кегель – мітел (14 типографських пунктів). Допускається підготовка дисертаційної роботи в форматі LaTeX з відповідним стильовим оформленням
Поля	Текст дисертації необхідно друкувати, залишаючи поля таких розмірів: ліве – не менше 20 - 25 мм, праве – не менше 10 мм, верхнє – не менше 20 мм, нижнє – не менше 20 мм

Характерними ознаками форми викладення змісту дисертації є високий ступінь абстрагування, активне застосування математичного апарату і засобів логічного мислення, атакож аргументованість суджень і точність наведених даних [24]. У мовно-стилістичному оформленні матеріалу слід враховувати особливості наукового стилю мови. Необхідно стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати наукових досліджень, уникати загальних слів, бездоказових тверджень, тавтології.

Заключним етапом виконання дисертаційної роботи перед поданням її до захисту є написання автореферату. **Автореферат** (від дав.-гр. *α ἴσος* і лат. *refero* – доповідаю, повідомляю) – короткий виклад основних положень дисертації, підготовлений автором та надрукований для попереднього ознайомлення з дослідженням. Призначення автореферату дисертації – широке ознайомлення наукових працівників з методикою дослідження, фактичними результатами і основними висновками дисертації. Процес складання автореферату являє собою згортання наукової інформації, спрямоване на те, щоб вибрати із змісту дисертації найбільш суттєву інформацію і подати її в новій стислій формі за принципом «мінімум знаків – максимум інформації» [24].

Автореферат має відповідати таким вимогам [16, с.30]:

- бути надрукованим державною мовою;
- ґрунтовно розкривати зміст дисертації за розділами;
- містити інформацію таку, яка наявна в дисертації;
- бути виготовленим друкарським способом і видаватись у вигляді брошури тиражем 100 примірників.

Структурно автореферат складається із загальної характеристики дисертації, стислого викладу змісту роботи за розділами, висновків, списку опублікованих автором праць за темою дисертації, анотацій українською, російською та англійською мовами. При чому однією з іноземних мов (на вибір дисертанта) складається розширена анотація. Під час складання автореферату необхідно дотримуватись принципу лаконічності, адже у стислому вигляді треба висвітлити усі положення проведеного дослідження, показати актуальність, масштабність проведеної роботи. Саме на основі автореферату члени спеціалізованої вченої ради будуть готуватись до обговорення дисертації; на автореферат надсилаються відгуки, що є необхідною вимогою для присудження ступеня кандидата наук. Тому цю роботу проводять дуже ретельно.

Вінцем роботи над дисертацією є публічний захист наукових досліджень на засіданні спеціалізованої вченої ради.

2.4. Особливості підготовки публікацій

2.4.1. Тези

Як відомо, одним з найбільш поширених видів наукових творів є тези (тези доповідей або повідомлень на наукових конференціях). Їх наявність відображується в наукових звітах, списках публікацій науковця, авторефератах дисертацій. Однак ми мусимо знати, що публікація тез не завжди береться до уваги при оцінці ефективності наукової роботи вченого, оскільки вони вважаються не цілком самостійним, завершеним видом наукової роботи.

Тези (гр. *thesis* – положення, твердження) – це коротко, точно, послідовно сформульовані основні ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці [73].

Тези можуть бути:

- 1) написані за змістом наукового матеріалу;
- 2) написані до того, як складено доповідь.

Перший тип тез характеризується значним зменшенням обсягу друкарського тексту наукового матеріалу при максимальному збереженні його змісту. Часто зустрічається ситуація другого типу – спочатку пишуть тези, які з часом автор розширює до розмірів статті. Саме так переважно і роблять автори тез доповідей, що представляються на наукові конференції.

Тези доповіді – це опубліковані до початку наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) матеріали із викладом основних аспектів наукової доповіді. Вони фіксують наукову точку зору автора і містять матеріали, які раніше не друкувалися. Завдяки влучно складеним тезам, автор має можливість створити собі репутацію фахівця, здатного в логічній і переконливій, ясній і доступній для адресата формі висловлювати результати своєї роботи. Слід також зазначити, що тезам не завадить певна провокативність, стимулювання до наукової дискусії.

Схематично структура тез наукової доповіді має такий вигляд: *теза – обґрунтування – доказ – аргумент – результат – перспективи*.

Існує три типи тез, які вітаються більшістю наукового світу. Кожен тип висуває досить жорсткі вимоги до структури роботи [109]:

1. Постановка проблеми. Містить такі блоки інформації: короткий вступ (актуальність теми); огляд наявних точок зору на проблему, або опис ситуації; деякі власні думки на цю тему; передбачувані дослідження; висновок.

2. Результати дослідження. Передбачає таку структуру тез: короткий вступ, постановка проблеми; гіпотеза (в разі експериментального дослідження); застосовані методи; параметри вибірки; результати дослідження; інтерпретація та висновки.

3. Нова методика роботи. Складається з таких частин: короткий вступ, що описує, наприклад, сферу застосування методики; опис наявних методик; опис нової методики; опис результатів застосування; методики оцінки ефективності; висновки.

Класична структура тез передбачає дотримання такої послідовності:

1. у правому верхньому куті розміщують прізвище автора та його ініціали; при необхідності вказують інші дані, які доповнюють відомості про автора (студент, аспірант, викладач, місце роботи або навчання, науковий керівник тощо);

2 назва тез доповіді, що коротко відображає головну ідею, думку, положення (2–5 слів);

3. виклад суті доповіді здійснюється за такою послідовністю:

- висвітлення актуальності проблеми у вступі;
- стан розробки проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячуються означені тези;
- формулювання цілей тез, виклад основного матеріалу дослідження в основній частині;
- висновки і перспективи подальших досліджень з проблеми.

Тези не повинні містити докладних описів процедур дослідження. Виклад суті ідеї чи положення здійснюється без наведення конкретних прикладів.

Кожна теза містить самостійну думку, що висловлюється в одному або кількох реченнях. Формулювання кожної тези починається з нового рядка. Посилання на джерела, цитати в тезах доповіді використовуються рідко. Якщо тези мають більш розлогий характер, містять додаткові елементи, наприклад, короткий

вступ з висвітленням актуальності дослідження, ступінь вивченості даного питання, перелік використаної літератури й посилання на неї, висновки, анотацію та інші елементи, що притаманні статтям, то такі тези іноді помилково іменують невеликими статтями, а збірник – збірником статей конференції, хоча, по суті, тези не є ними, їх написання має на меті інше [47].

Тези, оформлені за правилами, – це перший показник того, що початківець уміє правильно осмислювати інформацію. Технічні вимоги до оформлення тез визначаються оргкомітетом конференції. Звичайний обсяг тез повинен відповідати 2-3 сторінкам машинописного тексту (інколи вказують кількість слів або знаків). При оформленні тез використовують шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1-1,5.

Зразок оформлення тез:

Накашидзе Ірина Сергіївна
кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства
Дніпропетровського національного університету
залізничного транспорту імені акад. В.Лазаряна

**АРГЕНТИНА ЯК ОСЕРЕДОК УКРАЇНОМОВНОЇ ПОЕЗІЇ
У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Основний текст

Список використаних джерел

1.
2.

Варто пам'ятати, що тези на конференцію – це не план наукової роботи і не список основних положень. Тези – це стисла, але амбітна і самодостатня невелика наукова стаття! Іншими словами, тези – це короткий огляд дослідження.

2.4.2. Наукова стаття

Основним видом друкованої інформації за результатами дослідження є стаття. **Наукова стаття** – одним із видів публікацій, у якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються окремі питання з теми дослідження, фіксується науковий пріоритет автора, що робить поданий матеріал надбанням фахівців [73]. Наукова стаття містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження; висвітлює конкретне окреме питання за темою дисертації; оцінює стан наукових досліджень з певної проблеми; представляє дослідника в науковому товаристві; фіксує науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців; слугує засобом спілкування дослідників.

Розрізняють такі види наукових статей:

1. За змістом:

- власне наукові статті (виклад основних результатів роботи);
- науково-популярні статті (орієнтують на читацьку аудиторію, серед якої можуть бути непрофесіонали). Ознакою таких статей є доступність змістової інформації;
- науково-навчальні та науково-методичні статті (містять практичний виклад закономірностей, досліджуваних об'єктів, методи їх застосування у практичній діяльності);
- науково-публіцистичні статті (присвячені актуальним для наукової громадськості проблемам). Призначені науковцям, спеціалістам певної галузі або кількох галузей.

2. За кількістю авторів:

- одноосібні (один автор)
- колективні (колектив авторів).

3. За галузевим призначенням:

- історичні,
- педагогічні,
- психологічні,
- економічні та ін.

4. За науковим завданням:

- теоретичні;

- прикладні.

5. За способом розкриття:

- оглядові (містять характеристику стану і перспектив наукових досліджень у тій чи іншій предметній галузі);

- проблемні (у проблемних статтях наявний аналіз проблеми, яка не одержала всебічного осмислення);

- методологічні (подають обґрунтування методології розв'язання проблеми).

Статті наукового характеру друкуються в наукових збірниках або журналах. **Науковий журнал** – журнал, що містить статті та матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру, призначений переважно фахівцям певної галузі науки. За цільовим призначенням наукові журнали поділяють на науково-теоретичні, науково-практичні та науково-методичні.

Особливо цінними є статті, опубліковані в виданнях, які входять до міжнародних систем цитування (бібліографічних баз): Web of Science, Scopus, Index Copernicus, РИНЦ, ScholarGoogle, OAJI, CiteFactor, Research Bible, Agris, GeoRef та ін. (найавторитетнішими серед них, індекси яких визнаються в усьому світі, є Web of Science і Scopus; для гуманітарних наук важливе значення має також Index Copernicus) і у так званих фахових наукових виданнях. Згідно з новим порядком формування Переліку наукових фахових видань України [68], це видання, що належать відповідно до категорій «А» і «Б». Обов'язковою вимогою до наукових публікацій дослідника є відображення в них основних результатів наукової роботи, а також наявність в одному випуску журналу не більше однієї статті автора за темою дослідження.

Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді відповідно до вимог, які публікуються в окремих номерах журналів або збірниках у вигляді пам'ятки авторам. Оптимальний обсяг статті – 8-12 сторінок (0,5–0,7 др. арк.). Якщо більший, то таку статтю, як правило, видавці розбивають на 2-3 частини і друкують в різних номерах збірника чи часопису.

Відповідно до вимог ДАК України наукові статті зараховуються як фахові при наявності таких необхідних елементів:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (постановка наукової проблеми, актуальність, зв'язок з найважливішими завданнями, що постають перед Україною, значення для розвитку певної галузі науки і практики – 1 абзац або 5–10 рядків);;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття (0,5–2 друкованої сторінки);

- формулювання цілей статті (висловлюється головна ідея даної публікації, яка суттєво відрізняється від сучасних уявлень про проблему, доповнює або поглиблює вже відомі підходи; звертається увага на введення до наукового обігу нових фактів, висновків, рекомендацій, закономірностей або уточнення відомих раніше, але недостатньо вивчених. Мета статті впливає з постановки наукової проблеми та огляду основних публікацій з теми (1 абзац або 5–10 рядків));

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів (висвітлюються основні положення і результати наукового дослідження, особисті ідеї, думки, отримані наукові факти, програма експерименту. Аналіз отриманих результатів, особистий внесок автора в реалізацію основних висновків тощо (5-6 сторінок));

- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку (1/3 сторінки).

Елементи оформлення розташовуються в такій послідовності:

1. Індекс УДК (окремий абзац із вирівнюванням по лівому краю, без відступу).

2. Ім'я та прізвище автора / авторів (окремий абзац з вирівнюванням по правому краю, прізвища великими літерами).

3. Науковий ступінь, вчене звання, або аспірант / магістрант; назва установи (окремий абзац з вирівнюванням за правим краєм).

4. Назва статті (напівжирний шрифт, великі літери, окремий абзац із вирівнюванням по центру).

5. Текст статті. Бібліографічні посилання у тексті беруться в квадратні дужки. Номери джерел розділяються крапкою з комою, напр., [7; 8; 12]. Розділові знаки в реченнях ставляться після дужок посилань.

6. Список використаних джерел – «ЛІТЕРАТУРА» – оформлюється за вимогами державних стандартів «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» [26] або «Інформація та документація.

Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» [25].

Після списку українською через рядок наводять транслітеровані латиницею покликання (REFERENCES), оформлені за стандартом APA у тому ж порядку, у якому вони наводилися українською. Приклади оформлення наведені у додатках 1,2.

Більшість журналів вимагає анотації (від 300 до 500 символів) та переліку ключових слів, що розміщуються перед вступом. **Анотація наукового тексту** – це скорочений виклад змісту первинного документа з основними фактичними відомостями і висновками. Вона відображає зміст тексту, де дуже коротко зазначаються цілі дослідження, його основні аспекти, методи й результати. «Анотацію наукового тексту розглядають як інтегральну модель документа, семантичні особливості якого подаються в максимально ущільненому вигляді без інтерпретації чи критичних зауважень» [73]. **Ключові слова** – це перелік основних термінів, розглянутих у статті. Останнім часом прийнято робити анотації і перелік ключових слів трьома мовами – українською, російською, англійською. У фахових збірниках робляться реферативні анотації англійською мовою (до 250 слів).

УДК 063:32 (477)

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Кривчик Г.Г.

д. істор. наук, професор,

Дніпропетровський національний університет залізничног транспорту імені
академіка В. Лазаряна

Текст анотації

Ключові слова:

Текст статті

ЛІТЕРАТУРА

1.

2.

REFERENCES

1.

2.

АННОТАЦІЯ

Г.Г. Кривчик. Политические трансформации в постсоветской Украине

Текст.....

Ключевые слова:

ABSTRACT

G.G. Krivchik. Political transformations in the post-soviet Ukraine

Text.....

Key words:

Рукопис статті підписується автором і зазвичай подається до редакції у двох примірниках: на папері та на електронному носії. Для магістрантів, студентів, аспірантів і викладачів без наукового ступеня обов'язково подається рецензія наукового керівника, де мають бути визначені актуальність і новизна дослідження. У журналах, що входять до міжнародних наукометричних баз даних, подані у редакцію статті ще проходять внутрішнє та зовнішнє рецензування.

РОЗДІЛ 3

ПОРАДИ ЩОДО МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ

3.1. Особливості професійної майстерності викладача вищої школи

Професія викладача вищого навчального закладу – одна з найбільш творчих і складних професій, в яких поєднано науку та мистецтво. Ця професія споріднена з працею письменника (творчість у підготовці матеріалу), режисера і постановника (створення замислу і його реалізація), актора (в педагогічній діяльності інструментом є особистість викладача), педагога, психолога та науковця.

На жаль, доводиться констатувати, що значна частина молодих викладачів мають прогалини в методичній підготовці. Адже коли вони вчилися в університеті, поняття методичної майстерності видавалось абстрактним (а то й нікчемним), сама методика викладання вважалася предметом другорядним. Під час навчання в аспірантурі головним є встигнути написати дисертацію. Між тим викладацька робота – це головна функція викладача вищої школи. Її вона вимагає не менш професійного підходу, ніж наукова робота. Для початку слід усвідомити, що спілкування зі студентами на лекції чи семінарському занятті хоча й має бути органічним продовженням наукової та науково-методичної діяльності, базуватися на ній, але й потребує дещо інших підходів. Це висококваліфікована розумова праця з підготовки фахівців вищої кваліфікації та виховання громадян. У ній поєднано знання та ерудицію вченого і мистецтво педагога, високу культуру з інтелектуальною і моральною зрілістю, усвідомленням обов'язку і почуттям відповідальності.

Процес навчання – «це динамічна взаємодія (партнерство) викладача та студентів, у ході якого здійснюється стимулювання і організація активної навчально-пізнавальної діяльності студентів з метою засвоєння системи наукових знань, умінь, навичок, розвитку особистості» [19, с.10]

До безпосередніх обов'язків викладача вищої школи належать такі [50]:

1. Підготовка навчальних курсів, їх методологічне і методичне забезпечення.
2. Авторська участь у підготовці навчальної літератури й навчально-методичних посібників.
3. Читання лекцій, проведення семінарських та практичних занять.
4. Організаційно-методичне забезпечення практики студентів і участь у її проведенні.
5. Пошук і розробка нових педагогічних методів і освітніх технологій підвищеної ефективності.
6. Консультативна та інша індивідуальна робота зі студентами.
7. Підготовка наукових, науково-популярних та інших матеріалів.
8. Реалізація виховних функцій у процесі групової та індивідуальної роботи зі студентами, під час неформального спілкування з ними.
9. Неперервний особистісний і професійний розвиток, підвищення наукової та педагогічної компетентності й кваліфікації.
10. Володіння різними професійно необхідними практичними навичками.

У процесі навчання викладач виконує різні ролі, виконання яких робить викладача справжнім професіоналом своєї справи:

- координатора;
- методиста;
- джерела інформації;
- мотиватора;
- натхненника;
- контролера;
- авторитета.

У якості джерела інформації викладач – це людина, яка володіє глибокими пізнаннями у певній галузі. Для студентів він є експертом з предмета, котрий викладає. Як мотиватор – він спонукує появу у студентів інтересу до знань (предмету). Як натхненник – учить переборювати труднощі на шляху навчання, виховує віру в успіх, у досягнення мети. Як методист –

викладач повинен володіти ефективними прийомами передачі знань, бути гарним педагогом, а не лише фахівцем у певній галузі знань. Як учитель – він повинен мати авторитет в очах учнів, мати високі моральні якості, знати, як розв'язати той або інший конфлікт. Роль контролера припускає постійний контроль викладача за якістю знань студентів [60, с.46].

Педагогічна діяльність як складна динамічна система має свою специфічну структуру, до складу якої входять численні елементи, серед яких такі компоненти [20, с.167-168]:

- конструктивний забезпечує реалізацію важливих завдань у діяльності педагога, а саме: структурування курсів, які він читає; підбір конкретного навчального матеріалу до теми; вибір методів, форм, прийомів, що є найефективнішими для конкретної ситуації; планування навчальної, виховної й дослідницької роботи.

- організаційний слугує упорядкуванню, самоорганізації власної педагогічної діяльності, процесу навчання й виховання студентів

- комунікативний забезпечує здійснення всіх видів педагогічної діяльності викладача вищої школи. Завдяки комунікативним здібностям викладач передає навчальну інформацію студентам, активізує їхню навчально-пізнавальну діяльність, налагоджує наукові контакти з іншими науковцями, висвітлює різні наукові положення, погляди, думки з досліджуваної наукової проблеми у власних публікаціях.

- дослідницький (гностичний) – передбачає систему знань та умінь викладача, спрямовані на реалізацію пізнавальної діяльності, що є основою його професійної діяльності. Він є стрижнем усіх інших компонентів, оскільки впливає на рівень творчості при здійсненні викладачем педагогічної діяльності.

Педагогічна діяльність – це ланцюг ситуацій і завдань, у вирішенні яких можна простежити таку послідовність: педагогічне завдання – комунікативне завдання – мовленнєве завдання. Слово – це основний інструмент цього виду діяльності. Таким чином особливим видом компетенцій і творчості викладача є педагогічне спілкування. Оптимальне педагогічне спілкування – це спілкування, що створює найкращі умови для розвитку мотивації студента, для

формування його особистості, забезпечує сприятливий психологічний клімат, дозволяє максимально використати в навчальному процесі особистісні та професійні якості викладача.

Культура педагогічного спілкування включає вміння слухати, порушувати питання, аналізувати відповідь, розуміти іншого, бути уважним, спостережливим, установлювати контакт, бачити й зрозуміти реакцію аудиторії, передавати своє ставлення до того, про що йдеться, зацікавити поясненням, орієнтуватися в ситуації. Кожний з викладачів створює свій стиль спілкування. З огляду на це, гарний педагог завжди прагне до безперервності своєї освіти та професійної підготовки, він постійно аналізує свою діяльність, ідентифікує досягнутий рівень взаємодії зі студентами, добирає й використовує нові досягнення педагогічної науки та передового досвіду, переймає найкраще від своїх колег [60, с.37-38]. Таким чином, викладач вищого навчального закладу має бути творчою особистістю, оскільки підготувати майбутнього творчого фахівця може лише творча особистість. Адже від викладача вимагається не просто донести до слухачів інформацію, а по-перше, роз'яснити складні питання теми, по друге, прищепити студентам якщо не любов, то принаймні повагу до своєї дисципліни, прагнення самостійно поглибити свої знання, з неї; по-третє, стати авторитетом для своїх студентів.

3.2. Форми й методи навчання у вищій школі

Під час педагогічної діяльності використовуються такі основні методи навчання:

1. Лекція є однією з основних організаційних форм навчальних занять. Це науково обґрунтований і систематизований виклад певного наукового або науково-методичного питання, ілюстрований, за необхідності, засобами наочності та демонстрацією дослідів.

2. Семінар – форма заняття, при якій викладач організує дискусію навколо попередньо визначених тем.

3. Практичне заняття – форма заняття, на якому викладач організує детальний розгляд окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує у студентів вміння та навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання сформульованих завдань.

4. Індивідуальне заняття – форма заняття, що проводиться з окремими студентами з метою підвищення рівня їх підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей.

5. Консультація – форма навчання, при якій студент отримує відповіді від викладача на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування (проводяться протягом семестру – поточні та екзаменаційні консультації).

За джерелом інформації і сприйняття навчальної інформації методи навчання поділяють на такі групи:

- словесні (лекція, семінари, бесіда, розповідь);
- наочні (ілюстрація, демонстрація, презентація);
- практичні (збір інформації, її економічна обробка, розрахунки, графічно-схематичне зображення інформації) [21, с. 6].

Далі зупинимось на деяких особливостях підготовки лекційних та семінарських занять як найпоширеніших форм організації навчального процесу при викладанні історичних та інших гуманітарних наук.

3.2.1. Методичні основи підготовки та проведення лекційних занять

Провідною формою навчання у вищому навчальному заклад є лекція. Вона з'явилася ще у Стародавній Греції і набула розвитку в Стародавньому Римі і в Середньовіччі. Лекція визначає шляхи здійснення всіх видів і форм навчання у вищому навчальному закладі. Вона закладає основи розуміння та ставлення до предмета.

Лекція – найважча форма роботи, оскільки лектор завжди виступає одночасно в декількох ролях:

- оратора, що переконує аудиторію;

- ученого, який розглядає явища, факти, закономірності, надає поштовх науковому мисленню студентів, їхньої самостійності та творчості;

- педагога, що добре знає свою аудиторію, володіє дієвою методикою викладання;

- психолога, який відчуває аудиторію в цілому й кожного студента зокрема та використовує знання людської психіки для реалізації головних 74 завдань навчання й виховання [60, с.74]

Лекція має певну структуру:

1. вступна частина – оголошення теми та плану лекції (під запис студентами); формулювання мети та завдань лекції; стисла характеристика проблемного поля лекції та ступеню його розробленості, обсяг та зміст питань, що виносяться на самостійне опрацювання.

2. виклад матеріалу – послідовний і логічний виклад, підтвердження основних положень прикладами, ілюстраціями, демонстраціями аудіо- та відеоматеріалів.

3. підведення підсумків – узагальнення, формування висновків, методичні поради, відповіді на запитання студентів.

У педагогіці єдиної методики проведення лекцій не існує, однак кожен викладач має дотримуватись певних вимог [101]:

1. Доведення до студентів мети лекції і належне її мотивування.
2. Доступність і науковість викладу.
3. Включення механізму зворотного зв'язку.
4. Повторення важливих теоретичних положень.
5. Завершення кожного питання лекції підсумком і мотивованим переходом до наступного.

6. Вміння і здатність змусити себе слухати.

7. Емоційність викладу.

8. Налагодження живого контакту.

9. Створення проблемних ситуацій.

Особливість подачі матеріалу на лекції також залежить від специфіки навчального предмета. Так, у суспільних і гуманітарних дисциплінах на лекціях

переважає описовий характер, хоча не виключене використання при цьому кількісних даних (таблиць, діаграм та ін.). Цикл природничо-математичних, технічних і деяких інших дисциплін містить велику кількість математичних викладень, формул, прикладний аспект науки. [60, с.74]

Добираючи матеріал для лекції, викладач має продумати її зв'язок з попереднім і наступним матеріалом, вибудувати його так, щоб лекція та її структурні компоненти відповідали принципам дидактики вищої школи. Підготовка лекцій – багатоаспектний, тривалий і складний процес. Відповідь досвідчених викладачів на запитання молодих колег «Як довго ви готувалися до лекції?» – «Усе життя». Адже текст лекції не повинен бути стабільним і використовуватися впродовж багатьох років. «Кожного разу, повертаючись до опрацювання академічного курсу, необхідно переглядати її зміст, приклади, аргументацію окремих наукових положень, враховувати нові досягнення науки, появу додаткових джерел інформації, професійну спрямованість студентів та ін.» [62]. Тому молодий викладач, готуючись до викладацької роботи, має цілеспрямовано і системно накопичувати матеріал для підготовки лекцій.

Підготовка тексту лекції потребує особливої уваги і ретельності. Обсяг і зміст матеріалу відбираються відповідно до навчальної програми. Можна сказати, що лекція в студентській аудиторії – це театр одного актора. Тому лекція як публічний виступ не може бути простим озвученням монографії, «конспекту лекцій», тим паче – навчального посібника. Такий підхід може дискредитувати викладача в очах студентів та знизити студентів інтерес до дисципліни. Також лекція не повинна охоплювати весь програмний матеріал з теми, щоб у студента не склалося враження, що конспект лекції є єдиним джерелом, потрібним для пізнання науки.

За обсягом текст лекції, яка розрахована на дві академічні години, має бути приблизно 20-24 сторінки. Однак це певною мірою «прив'язує» викладача до них під час лекції, викликає бажання прочитати її за цим матеріалом, не вносячи жодних змін. Тому доцільною є підготовка конспекту лекції, який містить лише основні положення лекції, тобто є своєрідним планом для викладача. За умови використання конспекту лекції завжди залишається

простір для творчості: є можливість щось додати, вилучити або змінити, навести приклади або цікаві факти, яких студент не знайде у підручниках тощо. Приклад конспекту лекції з дисципліни «Історія та культура України» наведений у Додатку 3.

Методично лекція повинна відповідати таким основним вимогам: бути на сучасному рівні розвитку науки, мати закінчений характер, бути аргументованою, викликати інтерес у студентів до науки, активізувати мислення студентів, містити добре продумані ілюстративні приклади, бути доступною, зрозумілою, чіткою й логічною. Лекція покликана не тільки формувати у студентів основи знань з дисципліни, а й визначати напрями, зміст і характер інших видів навчальних занять (семінарів, практикумів і лабораторних робіт) та самостійної роботи. Треба пам'ятати, що лекція потребує відповідного голосового оформлення, відпрацювання міміки і жестів, репетирування із хронометруванням часу всієї лекції та окремих її частин [18, с.96]. Треба зважати і на той факт, що «інформація, яку студенти сприймають на лекціях, фіксується лише в короткотривалій пам'яті в обсязі 20-25 %. І якщо не вживати належних дій для підкріплення первинних знань, включення їх у систему операцій, вони губляться, не залишивши жодного сліду в пам'яті» [50, с. 295]. З огляду на це лекції необхідно вибудовувати на матеріалі, який буде розширюватися на семінарських та практичних заняттях. До того ж участь студентів у наступних заняттях забезпечує оптимальні умови для інтелектуального розвитку особистості, формування соціальної зрілості.

3.2.2. Методика підготовки та проведення семінарських занять

Семінарська форма навчання має давню історію, що сходить до давньогрецьких і римських шкіл. З XVII ст. вона використовується в західноєвропейських, а з XIX ст. – і в російських університетах. Семінарські заняття з того часу стали носити практичний характер, являти собою школу того або іншого вченого, під керівництвом якого студенти практично

освоювали методологію предмета й методику наукового дослідження. У наш час семінар є засобом розвитку у студентів культури наукового мислення.

Головна мета семінарських занять – забезпечити студентам можливість оволодіти навичками і вміннями використання теоретичних знань відповідно до особливостей кожної науки. На семінарських заняттях вирішуються такі педагогічні завдання, як розвиток творчого професійного мислення; пізнавальна мотивація; професійне використання знань у навчальних умовах, які моделюють форми діяльності науковців. Крім того у ході семінарського заняття викладач вирішує і такі завдання, як повторення і закріплення знань, контроль, педагогічне узагальнення тощо.

У молодих викладачів частовиникає риторичне питання: чи потрібно на семінарському занятті займатися ретрансляцією лекції? Звичайно ні. Адже головним завданням на семінарі є перетворити його на творчу дискусію. Звичайно, ефективність семінару залежить від якості лекцій і самопідготовки студентів, адже він пов'язаний з усіма видами навчальної роботи. Тому найбільш ефективним вивчення дисципліни є коли один викладач проводить і лекційні, і семінарські заняття. На семінарі опрацьовуються найважливіші теми та розділи навчальної програми, вказівки і методичні поради до вивчення яких викладач актуалізує пі час лекції. Опрацювання цих тем здійснюється на семінарі а в умовах колективної роботи, що забезпечує активну участь у ній кожного студента. Завдання викладача вміло сформулювати запитання, загострити обговорення, диригувати ним, навіть спровокувати диспут, як колись це геніально робив Сократ, судячи зі знаменитих «Діалогів» Платона. Щоправда, Сократу було, вочевидь, значно легше. Адже в його «аудиторії» на свіжому повітрі було 5-7 учнів, у нас – 30 і більше. Але методи активізації заняття мають бути тими ж самими – створення приводу для диспуту, розв'язання разом з учнями низки логічних проблем. Як пожартував один студент: «Історія – не математика, тут постійно слід думати» [47, с. 16].

Семінарська форма проведення занять розвивається, усе більш гнучко реагуючи на потреби формування розвинутої особистості фахівця. Сьогодні існує дуже багато різновидів семінарів, кожен з яких створює специфічні умови

для студентської активності. Для більшості навчальних дисциплін семінарські заняття проводяться у формі дискусій або розгорнутої бесіди, організованих і керованих викладачем. Широко розповсюджено також обговорення рефератів або доповідей, заздалегідь підготовлених студентами. Різні види семінарських занять вимагають різних форм підготовки до них студентів, зокрема [99]:

- а) усі студенти готують повідомлення з усіх питань семінару;
- б) кожен студент готує реферат за окремим питанням семінару;
- в) студент готує доповідь творчого характеру, що містить елементи дослідницького характеру.

Викладач повинен бути взірцем для студентів у підготовці до семінару. Ефективність семінарського заняття значною мірою залежить від його попередньої підготовки: опрацювання літератури, рекомендованої студентам, обдумування композиції семінару, додаткових питань, окремих методів активізації пізнавальної діяльності студентів, вступного та заключного слова, способів оцінки діяльності студентів, визначення конкретних завдань на наступне заняття та ін. [60, с.104-105]. Викладач також повинен продумати додаткові та допоміжні запитання, які можна поставити студентам, продумати додаткові можливі заходи для залучення на семінарі залежно від групи студентів.

На семінарах студентам слід пропонувати запитання, що мають проблемний характер і вимагають творчого, продуктивного мислення. Для викладання історичних дисциплін доцільно виносити на семінарські заняття питання у вигляді запитань, які не просто потребують добору матеріалу для відповіді від студентів, а є дискусійними, часом провокативними. Особливу увагу варто приділяти причинно-наслідковим зв'язкам при вивченні тієї чи іншої події. Адже метою викладача є не тільки донесення і запам'ятовування інформації студентами, а у першу чергу вміння знаходити причини, аналізувати позитивні і негативні сторони, робити висновки (інколи і проєкції на сучасність). Саме такий план семінару спонукає студентів до осмислення інформації, вироблення власної точки зору, аргументування власної позиції тощо.

Приклад плану семінарського заняття з теми «Українське козацтво»

1. Чому південно-західні землі опинилися під владою литовських князів?
2. У який спосіб Україна опинилася під владою Польщі? Які це мало наслідки для українського народу?
3. Які існують версії щодо походження українського козацтва?
4. Ким і як була заснована Запорозька Січ?
5. Яким був устрій Запорозької Січі?
6. Що ви знаєте про боротьбу козацтва проти турок і татар?
7. Що ви знаєте про козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст.?
8. Яке значення мала діяльність П. Сагайдачного як воєначальника й державного діяча? Наскільки важливою була роль П.Сагайдачного у консолідації українського суспільства?
9. Якою була роль козацтва в історії українського народу?
10. Якою була роль Запорозького козацтва і православних братств в українській культурі?
11. Які навчальні заклади відігравали провідну роль в культурному житті України? Що ви знаєте про їх засновників? Чому і як в них учили?
12. Хто з українців досяг великих успіхів у науці за кордоном?
13. Що ви знаєте про «Пересопницьке Євангеліє» та «Острозьку Біблію»? Якою є їх роль у формуванні українського народу?
14. Які літературні жанри були популярні в XVII ст.? Що таке полемічна література?
15. Коли в Україні з'явилося книгодрукування? Якою була роль І.Федорова в розвитку друкарської справи?
16. Які художньо-естетичні течії існували в Україні в означений період? Назвіть найбільш типові архітектурні, побудовані відповідно до цих течій?
17. Які жанри малярства були популярними в означений період? Що таке парсуна?

Роль викладача у процесі проведення семінарів досить значна. Він повинен бути організатором обговорення, надавати можливість кожному студенту висловлювати свою думку, робити узагальнення, аналізувати відповіді

один одного. У процесі проведення семінарських занять викладач має цілеспрямовано виховувати в студентів таку етичну рису, як толерантність – терпимість до чужих думок і міркувань [72].

Знання студентів, виявлені на семінарах та інших практичних заняттях, повинні коментуватися та обов'язково оцінюватися. Оцінки заносяться до журналу і враховуються при виставленні підсумкової (чи модульної) оцінки з навчальної дисципліни.

Підсумовуючи розділ про педагогічну діяльність, ще раз доцільно наголосити, що у педагогічному арсеналі кожного досвідченого викладача є різноманіття методів, прийомів, форм роботи. З часом власні прийоми з'являються і у викладачів-початківців. Тому на останок можна порадити молодим науково-педагогічним працівникам брати приклад з тих викладачів, на заняття до яких вони особисто любили ходити, не біятись консультуватись у старших колег та експериментувати у застосуванні методів (звичайно в рамках розумного). На власний розсуд обирайте ті прийоми, що стануть найбільш ефективними для тієї чи іншої аудиторії. Саме в цьому виявляється майстерність і індивідуальність ученого як педагога, а педагогічна наука набуває рис наукової творчості.

ГЛОСАРІЙ

Абстрагування – метод наукового пізнання, суть якого полягає у виділенні кількох ознак або властивостей об'єкта, що досліджується, при означеному розумовому відключенні інших властивостей, зв'язків і відносин предмета.

Автореферат дисертації – наукове видання у вигляді брошури авторського реферату проведеного дослідження, яке подається на здобуття наукового ступеня.

Авторський аркуш – одиниця обліку друкованого твору, що береться для обрахунку праці авторів, перекладачів, редакторів тощо.

Аксіологічний (ціннісний) підхід базується на понятті цінності і дає можливість з'ясувати якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості і певного суспільства, а також ідеї і спонукання у вигляді норми та ідеалу.

Аксіоматичний метод – спосіб побудови наукової теорії, за яким деякі аксіоми (постулати) приймаються без доказів і потім використовуються для отримання подальших знань за певним логічним правилом.

Аналіз – це спосіб наукового дослідження, за яким явище поділяється на складові.

Аналогія – це метод, за якого одержують нові знання про об'єкти чи явища на основі того, що вони є подібні до інших.

Анотація – це коротка характеристика книги, статті або рукопису, у якій викладається зміст першоджерела, перелік ключових питань і дається його оцінка.

Аргументування – це логічний процес, суть якого полягає в тому, щоб довести істинність власних суджень (того, що хочемо довести, тези доказу) за допомогою інших суджень (тобто аргументів, доказів).

Базове знання – це знання структурних зв'язків та закономірностей розвитку соціальних процесів та явищ. Воно стабільне в часі і трансформується в конкретні знання залежно від змісту вирішуваних завдань.

Бібліометрія – метод кількісного дослідження друкованих документів у вигляді матеріальних об'єктів або бібліографічних одиниць, а також замінників тих чи інших.

Брошура – літературно оформлена праця науково-виробничого характеру, де всебічно висвітлюється певне питання в науково-популярній формі; книжкове видання обсягом від 4 до 48 сторінок.

Видання – це документ, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення, і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо видавничого оформлення і поліграфічного виконання.

Вихідні відомості – сукупність даних, які характеризують видання і призначені для його оформлення, бібліографічної обробки, статистичного обліку й інформування читача.

Візуальні, або графічні, методи – графи, схеми, діаграми, картограми та ін. дають змогу отримати синтезоване уявлення про досліджуваний об'єкт і водночас наочно показати його складові, їхню питому вагу, причинно-наслідкові зв'язки, інтенсивність розподілу компонентів у заданому обсязі.

Вчена (наукова, науково-технічна, технічна) рада наукової установи є колегіальним дорадчим органом управління науковою і науково-технічною діяльністю наукової установи.

Гіпотеза – наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ (процесів) або причин, які зумовлюють даний наслідок.

Дедукція – метод дослідження, що полягає в тому, що конкретні положення виводяться із загальних.

Джерелознавчі видання, або документальні наукові видання – видання, що містять пам'ятки культури та історичні документи, що пройшли текстологічне опрацювання, мають коментарі, вступні статті, допоміжні покажчики та інші елементи науково-довідкового апарату видання.

Дипломна робота – це кваліфікаційне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі.

Дисертація на здобуття вченого ступеня – це кваліфікаційна наукова робота, виконана особисто аспірантом, пошукачем у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої наукової монографії, у якій містяться науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, що пропонує автор для публічного захисту.

Діалектика – є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової і суперечної дійсності в усіх її проявах.

Документ у науці – це матеріальний об'єкт з інформацією про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людей, яка закріплена створеним людиною способом передачі та зберігання у часі і просторі.

Доповідь – це письмовий виклад розгорнутої форми виступу, що не публікується, а повідомляється учасникам наукового зібрання з метою залучення до дискусії та обговорення викладеного матеріалу.

Експеримент – це система операцій, впливу або спостережень, спрямованих на одержання інформації про об'єкт при дослідницьких випробуваннях, які можуть проводитись в природних і штучних умовах при зміні характеру проходження процесу.

Завдання дослідження – це сукупність конкретних цільових установок, які спрямовані на аналіз і вирішення проблеми.

Загальнонаукові методи – це такі засоби і прийоми (чи їх сукупність), які з тими чи іншими модифікаціями використовуються в усіх чи майже в усіх науках з урахуванням особливостей конкретних об'єктів дослідження.

Закон – виражає певний внутрішній суттєвий зв'язок явищ, процесів і особливостей матеріальних об'єктів, що зумовлює їх закономірний розвиток.

Збірник наукових праць – збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах та наукових товариствах,

присвячений певній проблемі, що розкривається з різних сторін різними авторами.

Знання – перевірений практикою результат пізнання дійсності, адекватне її відображення у свідомості людини; це ідеальне відтворення в мовній формі узагальнених уявлень про закономірні зв'язки об'єктивної реальності світу.

Ідеалізація – це уявне створення об'єктів і умов, які не існують в дійсності і не можуть бути практично створені. Вона дає можливість реальним об'єктам уявно надати гіпотетичних нереальних ознак, що дозволяє вирішити завдання в закінченому виді. Метод ідеалізації передбачає створення ідеальних моделей і порівняння ситуації, яку вивчають, з ідеальним варіантом.

Ідея – це продукт людського мислення, форма відображення дійсності, яка відрізняється від інших форм мислення тим, що в ній не тільки відображається об'єкт вивчення, а й міститься усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності.

Індукція – це метод, при якому за конкретними фактами і явищами встановлюються загальні принципи і закони; це перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу в цілому.

Інформаційна діяльність – сукупність процесів одержання, збирання, аналітико-синтетичної переробки, зберігання, пошуку та розповсюдження інформації (а також інших допоміжних процесів, які забезпечують ці основні процеси), що використовується комунікаційними посередниками (соціальними інститутами або людьми, які виконують посередницькі функції між джерелом інформації (автором твору чи документом) та його споживачами.

Історична інформатика – наукова дисципліна, яка займається конкретними інформаційними проблемами в історичних дослідженнях та історичних джерелах і намагається вирішити ці проблеми у загальному вигляді за допомогою засобів обчислювальної техніки

Історичний метод дозволяє досліджувати виникнення, формування і розвиток процесів і подій у часі.

Ключові слова – це перелік основних термінів, розглянутих у статті.

Книга – це неперіодичне видання, у якому сконцентровані нагромаджені людством знання і досвід з певної галузі науки; книжкове видання обсягом понад 48 сторінок.

Конкретнонаукова методологія – це сукупність ідей або специфічних методів певної науки, які є базою для розв’язання конкретної дослідницької проблеми; це наукові концепції, на які спирається даний дослідник.

Контент-аналіз – метод, який допомагає дати інтерпретацію змісту інформації через кількісні показники.

Концепція – це система поглядів, система опису певного предмета або явища стосовно його побудови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей.

Курсова робота – це самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується з певного курсу або з окремих його розділів.

Логіка – це наука про закони, прийоми правильної побудови думки, спрямованої на пізнання об’єктивної дійсності.

Магістр – це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні вміння та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування нових знань для вирішення проблемних професійних завдань у певній галузі.

Магістерська дисертація – це самостійна науково-дослідна робота, яка виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою публічного захисту і отримання академічного ступеня магістра.

Матеріали наукової конференції – неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій та рішень.

Метод – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя; це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання; це спосіб досягнення мети в теорії, що розробляється.

Методика – це вчення про особливості застосування окремого методу чи системи методів; це системна сукупність прийомів дослідження; це система правил використання методів, прийомів і техніки дослідження.

Методологія – вчення про методи дослідження, про правила мислення при створенні теорії науки; це сукупність методів, способів, прийомів та їх певна послідовність, що прийнята для наукового дослідження;

Метод дослідження – це спосіб застосування старого знання для здобуття нового знання. Він є засобом отримання наукових фактів.

Методологія наукового пізнання – вчення про принципи, форми і способи науково-дослідницької діяльності.

Мета дослідження – пов'язана з об'єктом і предметом дослідження; це очікуваний кінцевий результат, те, що має бути досягнуто в результаті проведення дослідження.

Методичні розробки – це праця інструктивно-виробничого характеру, у якій викладені рекомендації з питань проведення певних видів робіт, спрямованих на удосконалення організації, управління виробництвом, персоналом тощо.

Мета науки – пізнання законів розвитку природи і суспільства, їх вплив на природу на базі використання знань з метою отримання корисних для суспільства результатів.

Мислення – це один з основних елементів наукової праці, опосередковане і узагальнене відображення в мозку людини суттєвих властивостей, причинних і закономірних зв'язків між об'єктами і явищами.

Моделювання – це метод дослідження об'єкта, процесу, явищ на моделях.

Монографія – це ґрунтовна надрукована наукова праця у вигляді книги теоретичного характеру, у якій всебічно висвітлена певна проблема або окреме вузлове питання, що належить одному чи кільком авторам.

Наука – це сфера безперервного розвитку людської діяльності, основною ознакою і головною функцією якої є відкриття, вивчення й теоретична

систематизація об'єктивних законів про об'єктивну дійсність з метою їх практичного застосування.

Наукова діяльність – інтелектуальна творча робота, спрямована на здобуття і використання нових знань.

Наукова доповідь – літературно оформлена робота, яка ґрунтується на оригінальному матеріалі.

Наукова комунікація – обмін науковою інформацією (ідеями, знаннями, повідомленнями) між ученими і спеціалістами.

Наукова концепція – система поглядів, теоретичних положень, основних тверджень щодо об'єкта дослідження, які об'єднані певною ідеєю.

Наукова стаття – основний вид оперативної публікації про нові дослідження з конкретної проблеми.

Наукове дослідження – цілеспрямоване пізнання, результатом якого виступають система понять, законів і теорій; це вивчення явищ і процесів, аналіз впливу на них різних чинників, а також вивчення взаємодії між явищами за допомогою наукових методів з метою отримання доведених і корисних для науки і практики рішень з максимальним ефектом.

Наукове пізнання – це дослідження, яке характерне своїми особливими цілями, завданнями, методами отримання і перевірки нових знань з метою оволодіти силами природи, пізнати закони розвитку суспільства і поставити їх на службу, впливати на хід історичних подій.

Науковець – людина, яка має відношення до науки, виробляє нові знання, є спеціалістом у певній галузі науки.

Науковий документ – це публікація результатів теоретичних і (чи) експериментальних досліджень, а також підготовка науковцями до публікації пам'яток культури, історичних документів та літературних текстів.

Науковий колектив – це група талановитих, висококваліфікованих людей, організаційно об'єднаних єдиною метою і діями.

Науковий працівник – вчений, який за основним місцем роботи та відповідно до трудового договору (контракту) професійно займається

науковою, науково-технічною або науково-педагогічною діяльністю та має відповідну кваліфікацію, підтверджену результатами атестації.

Науковий факт – подія чи явище, яке є основою для висновку або підтвердження.

Науковий напрям – це наука або комплекс наук, у галузі яких ведуться дослідження.

Науковий результат – це нове знання, отримане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень і зафіксоване на носіях наукової інформації у формі звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття тощо

Наукові питання – це більш конкретні завдання наукового дослідження.

Науково-дослідна робота – це чітко організований комплекс дій, спрямований на отримання нових знань, що розкривають суть процесів, явищ у природі, суспільстві з метою їх використання в практиці.

Науковий журнал – журнал, що містить статті та матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру, призначений переважно фахівцям певної галузі науки.

Наукометрична база даних – це бібліографічна і реферативна база даних з інструментами для відстеження цитованості статей, опублікованих у наукових виданнях

Об'єкт дослідження – це частина об'єктивної реальності, яка на даному етапі стає предметом практичної і теоретичної діяльності людини як соціальної істоти (суб'єкта).

Опитування – це метод отримання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на письмовому або усному зверненні до певної спільності людей – респондентів із запитаннями, зміст яких є проблемою дослідження на рівні емпіричних індикаторів і який передбачає реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію.

Парадигма – загальноприйняте положення науки.

Педагогічна діяльність – це цілеспрямований виховний та навчальний вплив вчителя на учнів з метою особистісного, інтелектуального та діяльнісного його розвитку, а також основа його саморозвитку та самовдосконалення.

Підручники і посібники – неперіодичні видання, у яких містяться систематизовані відомості наукового і прикладного характеру, викладені у доступній формі як для викладачів, так і для студентів

Пізнання – процес руху людської думки від незнання до знання.

Плагіат – опублікування чи оприлюднення під своїм іменем чужого твору або окремих його положень.

Поняття – це думка, виражена в узагальненій формі, яка визначає суттєві і необхідні ознаки предметів та явищ і взаємозв'язки.

Порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку.

Предмет дослідження – це тільки ті суттєві зв'язки та відношення, які підлягають безпосередньому вивченню в даній роботі, є головними, визначальними для конкретного дослідження.

Препринт – наукове видання з матеріалами попереднього характеру, які публікуються до виходу у світ видання, в якому вони мають бути вміщені.

Прикладні наукові дослідження – наукова і науково-технічна діяльність, спрямована на здобуття та використання знань для практичних цілей.

Принципи – вихідні положення, правило, що виникло в результаті об'єктивно осмисленого досвіду.

Проблема в науці – це суперечлива ситуація, яка частіше за все виникає в результаті відкриття нових фактів, які виходять за межі попередніх теоретичних уявлень.

Прогнозування – це науково обґрунтоване передбачення перспектив розвитку тієї чи іншої системи або явища

Публікація – доведення до загального відома за допомогою преси, радіомовлення або телебачення; вміщення в різних виданнях (газетах, журналах, книгах) роботи (робіт); текст, надрукований у будь-якому виданні.

Резюме – це анотація з елементами попереднього рецензування.

Реферат – це коротка форма викладу змісту якого-небудь окремого твору або певної проблеми на основі узагальнення різноманітних джерел інформації.

Рецензія – це вид наукової, літературної і художньої критики, науково-критична стаття, яка містить розбір і критичну оцінку опублікованих статей, монографій, збірників праць і т. п. та дається аналіз досліджень і критична оцінка їх викладу.

Самоплагіат – це повторна публікація самим автором значних за обсягом і ідентичних (або дуже близьких) за формою та змістом наукових текстів без вказівки на те, що ці тексти вже були опубліковані раніше (або одночасно).

Синтез – дослідження явища в цілому, на основі об'єднання пов'язаних один з одним елементів в єдине ціле.

Системний аналіз – це метод, в основі якого лежить поняття системи, під якою розуміють сукупність багатьох об'єктів, що характеризуються раніше визначеними властивостями з фіксованими між ними відносинами.

Список використаної літератури складається на основі робочої картотеки і відображає обсяг використаних джерел та ступінь вивчення досліджуваної теми, є «візитною карткою» автора роботи, його професійним обличчям, свідчить про рівень володіння навичками роботи з науковою літературою.

Спостереження – систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта; це спосіб пізнання об'єктивного світу на основі безпосереднього сприйняття предметів і явищ за допомогою чуттєвості.

Стаття – є основною формою письмової інформації між спеціалістами, які працюють в одній або суміжній галузях науки.

Структурно-функціональний підхід – виділення в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі.

Судження – думка, у якій за допомогою зв'язку понять стверджується або заперечується що-небудь.

Тези – це коротко, точно, послідовно сформульовані основні ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці, публікація яких передбачає попереднє ознайомлення учасників конференцій, семінарів, симпозіумів та інших наукових форумів із результатами проведеного дослідження.

Тема – це наукове завдання, яке охоплює певну частину наукового дослідження.

Теорія – система узагальнених знань, пояснення тих чи інших сторін дійсності.

УДК (універсальна десятична класифікація) – це міжнародна універсальна система, яка дозволяє детально представити зміст документальних фондів, забезпечити оперативний пошук інформації, має можливість свого розвитку і самовдосконалення.

Узагальнення – це прийоми здобуття нових знань шляхом розумового (уявний) переходу від конкретних висновків і заключень до більш загальних, які в найбільшій мірі відображають суть дослідницького процесу.

Умовивід – розумова операція, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, яке певним чином пов'язане з вихідним.

Учений – фізична особа, яка провадить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження з метою здобуття наукових та (або) науково-технічних результатів.

Формалізація – це метод вивчення різних об'єктів, при якому основні закономірності явищ і процесів відображаються в знаковій формі за допомогою формул або спеціальних символів.

Фундаментальні наукові дослідження – наукова теоретична та (або) експериментальна діяльність, спрямована на здобуття нових знань про закономірності розвитку та взаємозв'язку природи, суспільства, людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Г.И. Основы научной работы и оформление результатов научной деятельности: учеб. пособ. / Г.И. Андреев, С.А. Смирнов, В.А. Тихомиров. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 272 с.
2. Аристотель. Аналитика первак и вторая / Аристотель. – М, 1952. – 437 с.
3. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Репринт. изд. 1903 г. / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М.: Direkt MEDIA, 2014. – 653 с.
4. Барг М.А. Категории и методы исторической науки / М.А. Барг. – М.: Наука, 1984. – 344 с.
5. Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: Автореф. дис ... канд. іст. наук / Т. В. Березовська. – Одеса, 2003. – 20 с.
6. Белан Г. В. Біографічний метод в історико-педагогічній науці: провідні тенденції становлення / Г. В. Белан // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 50-54.
7. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – М.: Российское библейское общество, 2006. – 1376 с.
8. Биск И.Я. Методология истории: курс лекций / И.Я. Биск. – Иваново: ИГУ, 2007. – 236 с.
9. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень: підручник / М.Т. Білуха. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.
10. Блок М. Феодальное общество / М. Блок. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. – 504 с.
11. Бобилев В.П. Методологія та організація наукових досліджень: підручник / В.П. Бобилев, І.І. Іванов, Ю.С. Пройдак. – Д.: ІМА-пресс, 2014. – 644 с.

12. Бойко-бойчук Л. Метод аналогій у соціально-політичних дослідженнях / Л. Бойко-Бойчук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 74-82.
13. Бородкин Л.Й. Digital history: применение цифровых медиа в сохранении историко-культурного наследия? / Л. Й. Бородкин// Историческая информатика. – 2012. – Т. 1, № 1. – С. 14–21.
14. Боффа Дж. От СССР к России: История неоконченного кризиса. 1964 – 1994 / Дж. Боффа. – М.: Межд. отн., 1996. – 320 с.
15. Вересаев В.В. Невыдуманные рассказы о прошлом / В. В. Вересаев. – М.: Правда, 1984. – 576 с.
16. Воротіна Л.І. Кандидатська дисертація: методика написання і захисту: Посібник для аспірантів і здобувачів наукового ступеня / Л.І.Воротіна, В.Є. Воротін, С. О. Гуткевич. – К: Вид-во Європ.ун-ту, 2003. – 76 с.
17. Гільорме Т.В. Системи енергозабезпечення з використанням відновлюваних джерел енергії: технічні, економічні та наукові аспекти побудови. Навчальний посібник / Т.В. Гільорме, Л.В. Накашидзе, Ю.О. Мітіков, І.С. Накашидзе – Дніпро: ДНУ імені Олеса Гончара, ТОВ «АКЦЕНТ ПП», 2018. – 186 с.
18. Гладуш В.А. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія. Навч.посіб. / В.А. Гладуш, Г.І. Лисенко. – Д.: Акцент ПП, 2014. – 416 с.
19. Горохівський П.І. Вивчення курсу „Методика викладання історичних дисциплін у вищій школі”: Методичні рекомендації для магістрантів денної та заочної форми навчання. / П.І. Горохівський. – Умань: ПП Жовтий О., 2013. – 84 с.
20. Гринько В. О. Особливості педагогічної діяльності викладача вищої школи у сучасну епоху / В. О. Гринько // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 17. – С. 166-173.
21. Гуторов О.І. Методологія та організація наукових досліджень: посібник / О.І. Гуторов / Харк. нац. аграр. ун-т. – Х.: ХНАУ, 2017. – 57 с.
22. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / И.Ф. Девятко. – Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 1998. – 208 с.

23. Дисертація: визначення поняття, основні види [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studopedia.com.ua/1_158322_disertatsiya-viznachennya-ponyattya-osnovni-vidi.html
24. Дисертація: вимоги до написання та захист [Електронний ресурс] // Нова педагогіка. – Режим доступу: <http://www.novapedahohika.com/nolom-44.html>
25. ДСТУ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання / Нац. стандарт України. – Вид. офіц. – [Чинний від 2016-07-01]. – К.: ДП «УкрНДНЦ», 2016. – 17 с.
26. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання / Нац. стандарт України. – Вид. офіц. – [Чинний від 2007-07-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 47 с.
27. Етичний кодекс ученого України, прийнятий на Загальних зборах НАНУ 15 квітня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.znu.edu.ua/etychnyj-kodex-uchenogo-ukrajiny.pdf.
28. Житие протопопа Аввакума [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.old-russian.chat.ru/12avvak.htm.
29. Закон Божий. Видання третє. – К.: Видавничий відділ Православної церкви Київського Патріархату, 2003. – 655 с.
30. Зиновьев А.А. Зияющие высоты [Електронний ресурс] / А.А. Зиновьев. – Режим доступу: www.zinoviev.ru/rus/ texheights.pdf.
31. Зиновьев А.А. Катастрофка. Повесть о перестройке в Партграде [Електронний ресурс] / А. А. Зиновьев. – Режим доступу: www.e-reading.club.php.
32. Каганець І. Етнічна основа християнства: гали-галілеяни-тиверці [Електронний ресурс] / І. Каганець. – Режим доступу: www.ar25.org/article/etnichna-osnova-hrystyuanstva-davny-galileyany-tiverci/html.

33. Кандидатська дисертація кваліфікаційна робота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pleyady.kiev.ua/dumki-vgolos/6740-kandidatska-disertacija-kvalifikacijna-robota.html>
34. Кантор К. Моцарт социологии [Електронний ресурс] / К. Кантор. – Режим доступу: www.zinoviev.ru/ru/zinoviev-kantor3.html.
35. Карамзин Н. М. История Государства Российского. Репринт. воспроизведение издания пятого, 1842 1844 гг., выпущенного в трех книгах / Н.М. Карамзин. – М.: Книга, 1988. – Кн. 1. – Т. 1. – 155 с.
36. Кароева Т. Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) / Т. Кароева // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Т. 24. – С. 26–37.
37. Кислий В.М. Організація наукових досліджень: навч. посіб. / В.М. Кислий. – Суми: Університетська книга, 2011. – 224 с.
38. Ключевский В.О. Методология русской истории. 1884/85 академический год // Соч. в 9-ти т. – Т. VI (Специальные курсы) / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Мысль, 1989. – С.5 – 93. 7.
39. Ковальський М. П. Основи науково-дослідницької та самостійної роботи студентів: Метод. посіб. / М. П. Ковальський. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2002. – 88 с.
40. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 2003. – 486 с.
41. Ковальчук В.В. Основи наукових досліджень підручник: навч. посіб. / В.В. Ковальчук, Л.М. Моїсеєв. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Професіонал, 2004. – 216 с.
42. Коломийцев В.Ф. Методология истории (от источника к исследованию) / В.Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
43. Конан Дойл Артур. Рассказы / Артур Конан Дойл. – М.: Худож. лит., 1982. – 368 с.

44. Конверський А. Є. Логіка (традиційна та сучасна): Підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Є. Конверський. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 536 с.
45. Конверський А.Є. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. / А.Є Конверський, В.І. Лубський, Т.Г. Горбаченко та ін. – К.: Центр навч. літ-ри, 2010. – 352 с.
46. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н.И. Костомаров. – М.: ЭКСМО, 2011. – 1024 с.
47. Кривчик Г. Г. Лекція і семінар: ази методики / Г. Г. Кривчик // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. – 2014. – № 12. – С. 15-16.
48. Кривчик, Г. Г. Тезисы как научная продукция / Г. Г. Кривчик // Проблемы и перспективы развития современной науки и образования : сб ст. II междунар. науч.-практ. конф., июнь 2015 г. – Пенза, 2015. – Вып. 2. – С. 49–53.
49. Кузин Ф.А. Магистерская диссертация: Методика написания, правила оформления и порядок защиты / Ф. А. Кузин. – М.: Ось-89, 1997. – 304 с.
50. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи: Навчальний посібник / А.І. Кузьмінський. – К.: Знання, 2005. – 486 с.
51. Куліков В.О. Нові інформаційні технології в історичних дослідженнях / В. О. Куліков // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – «Історія». – 2007. – Вип. 39 (№ 72). – С. 217-228.
52. Курбатов С. Зоряне небо академічної доброчесності / С. Курбатов // Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених: кол.моногр. / за заг.ред. Н.Г.Сорокіної, А.Є Артюхова, І.О.Дегтярьової. – Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017. – С. 31-42.
53. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.
54. Кушнір В. Г. Депортації українців / В. Г. Кушнір // Записки історичного факультету. – 2016. – № 27. – С. 487-492.

55. Лепський М. А. Метод «Прогнозування за аналогією». #GS
Геополітичні студії. Робоча книга. Handbook #1 / М. А.Лепський, Н.В.Лепська.
– Запоріжжя: КСК-Альянс, 2017. – 62 с.
56. Литвин В.М. Обвинения в плагиате – это «удар туда, куда вы подумали» [Електронний ресурс] / В.М. Литвин. – Режим доступу:
www.focus.ua/country/199102.
57. Літопис Самовидця // Спалах у темряві: середина XVII ст. Історія України в прозових творах та документах / Упоряд. і авт. передм. О.І. Гуржій.
К.: Україна, 2001. – С. 338 – 362.
58. Любавский М.К. Русская история от Скифии до Московии / М.К. Любавский. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2012. – 384 с.
59. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи [у 3х т.] / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці: Букрек, 2011-2015. – 880 с. (1 том); 900 с.(2 том); 960 с. (3 том).
60. Малихін О.В. Методика викладання у вищій школі : навчальний посібник / О. В. Малихін, І. Г. Павленко, О. О. Лаврентьєва, Г. І. Матукова. – Сімферополь: Дайфі, 2011. – 270 с.
61. Методичні настанови з підготовки та захисту курсових і дипломних робіт для студентів історичного факультету / Укл.: С.І.Світленко, Ю.А.Святець. – Д.: РВВ ДНУ, 2016. – 60 с.
62. Методичні рекомендації до виконання та оформлення науково-дослідницької роботи студентами економічного факультету спеціальності (професійного спрямування) 071 – «Облік і оподаткування» освітньо-кваліфікаційний рівень: другий (магістр) рівень вищої освіти денної та заочної форми навчання / Уклад. О.К. Єлісеєва, Т.В. Гільорме. – Дніпро: ДНУ імені Олеся Гончара, 2017. – 52 с.
63. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник / Уклад. В. М. Михайлов та ін. – Х.: ХДУХТ, 2014. – 220 с.

64. Мішалова О. Логіка "історичних наук" як методологічна основа розвитку гуманітарного пізнання / О. Мішалова // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – 2011. – Вип. 561-562. – С. 9-15.
65. Могильницький Б.Г. Введение в методологию истории / Б.Г. Могильницький. – М.: Высшая школа, 1989. – 175 с.
66. На шляху до наукової творчості: методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Укладачі: В.В.Іваненко, Г.Г. Кривчик, І.С. Накашидзе. – Д.: Ліра, 2017. – 28 с.
67. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» від 12 січня 2017 року № 40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17>.
68. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» від 15.01.2018 № 32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0148-18>.
69. Ніколаєнко С. М. Наукові дослідження в університетах – визначальний чинник зростання якості освіти / С. М. Ніколаєнко. – К.: Прок-бізнес, 2007. – 176 с.
70. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР [Електронний ресурс] / В. Нікольський. – Режим доступу: <http://ssu.kmu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42126>
71. Носовський Г.В. Русь и Рим. Правильно ли мы понимаем историю Европы и Азии? [В 2-х кн.] / Г.В. Носовський, А.Т. Фоменко. – Кн. 1. – М: Олимп; ООО «Фирма»; Изд-во АСТ, 1999. – 608 с.
72. Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи [Електронний ресурс] / В.Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15410104/pedagogika/seminarske_zanyattya_vischiy_shkoli
73. Особливості підготовки та оформлення малих за обсягом наукових праць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.udpu.org.ua/wp->

content/uploads/2013/03/3.-OSOBLIVOSTI-PIDHOTOVKY-TA-OFORMLENNY
a-MALYN-ZA-OBSYAHOM-NAUKOVYH-PRATs.pdf

74. П'ятницька-Позднякова І.С. Основи наукових досліджень у вищій школі: навч. посіб. / І.С. П'ятницька-Позднякова. – К.: Центр навч. літ-ри, 2003. – 116 с.

75. Палій А.А. Диференціальна психологія: навч.посіб. [Електрон.ресурс] – К.: Академвидав, 2010. – 432 с. – http://pidruchniki.com/16280414/psihologiya/istorichni_metodi

76. Петухов Ю. Д. Первоистоки Русов / Ю. Д. Петухов. – М.: Алгоритм: Эксмо, 2009. – 464 с.

77. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В.Є. Пилипенко, Ю. О. Привалов та ін. – К. : ПЦ “Філіант”, 2008. – 158 с.

78. Поліщук О.Л. ретроальтернативне моделювання історії у творі С. Анісімова «Варіант “Біс”»: причиново-наслідкові зв'язки // Вісник Запорізького національного університету. – 2014. – №2. – С. 199-206.

79. Полуденный Ю. Великой Октябрьской социалистической революции не было. Доказательство / Ю. Полуденный // 2000. – 2017 – 20 октября. – С. 8.

80. Попик В.І. Біографістика [Електронний ресурс] / В.І. Попик. – Режим доступу: <http://biography.nbu.gov.ua/index.php/biografistika-j-in/biografika/59-biografistika>

81. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 “Облік і аудит”, 8.050201 “Менеджмент організацій”, 8.03060101 “Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)” / І. М. Рассоха; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 76 с.

82. Реєнт О.П.. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3-22.

83. Рябко А. В. Інформаційні технології в історії / А. В. Рябко, Р.П. Кухарчук // Вісник Глухівського національного педагогічного

університету ім. Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки. – Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2014. – Вип. 25. – С. 141-146.

84. Санцевич А. В. Методика исторического исследования / А.В. Санцевич; АН УССР, Институт истории. – 2-е изд., перераб., доп. – К.: Наук. думка, 1990. – 210 с.

85. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): Автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство» / Ю.А. Святець. – Дніпропетровськ, 2008. – 39 с

86. Сисоєва С. О. Методологія науково-педагогічних досліджень: Підручник / С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук. – Рівне : Волинські обереги, 2013. – 360 с.

87. Скакальська І. Еліта: методологія дослідження / І. Скакальська // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 9. – С. 256-260.

88. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми: монографія / М. А. Слободянюк; Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. – Дніпро: Герда, 2017. – 460 с.

89. Смерека Б. Використання геоінформаційних систем в історичній науці [Електронний ресурс] / Б. Смерека. – Режим доступу: <https://humaniora.ucu.edu.ua/news/vykorystannya-geoinformatsijnyh-system-v-istorychnij-nautsi/>

90. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев // Соч. в 18 т. – Т. 7 – 8. – М.: Мысль, 1989. – 752 с.

91. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2006. – № 13. – С. 6-27.

92. Стежко З. В. Проблеми методології історичних досліджень / Зоя Василівна Стежко, Григорій Петрович Стежко // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 11. – С. 174-183.

93. Суворов В. День «М». Когда началась Вторая мировая война (Ледокол–2). [Електронний ресурс] / В. Суворов. – Режим доступа: <https://book-online.com.ua/read.php>
94. Сурмін Ю.П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація: навч. посіб. / Ю.П. Сурмін. – К.: НАДУ, 2008. – 184 с.
95. Татищев В.Н. От скифов до славян. История Российская во всей ее полноте / В. Н. Татищев. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2011. – 544 с.
96. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – 576 с.
97. Тойнбі А. Дослідження історії: [у 2-х т.] / А. Тойнбі. – Т.1 – К.: Основи, 1995. – 614 с.
98. Топ-5 політичних плагіаторів України [Електронний ресурс] // «Тиждень.УА». – 2011. – 2 вересня. – Режим доступу: tyzhden.ua/news/29927.
99. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи: навч. посібн. [Електронний ресурс] / Т. І. Туркот. – К.: Кондор, 2011. – 628 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/13920918/pedagogika/seminarske_zanyattya_metodika_yogo_pidgotovki_provedennya
100. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А. Левенець (співголова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
101. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи [Електронний ресурс] / М.М. Фіцула. – Режим доступу: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ispu_kiovist_Ficyla_Pedagogika_VSh/
102. Черненко А.М. Українська національна ідея: монографія / А.М. Черненко. – Д.: ДДУ, 1994. – 144 с.
103. Черненко А.М. В.И. Ленин об исторической общности судеб русского и украинского народов / А. М. Черненко // Историческое воссоединение Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11–13 января 1979 г.). – Д.: Промінь, 1979. – С.30 – 31.
104. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В.С.Чишко. – К.: МП «БМТ», 1996. – 240 с.

105. Чубіна Т.Д. тульчинська лінія магнатського роду Потоцьких: методологія та методи дослідження / Т. Д. Чубіна // Чорноморський літопис. – 2014. – Вип. 9. – С. 133-146.
106. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарєнко. – 6-те вид., переробл. і допов. – К.: Знання, 2008. – 310 с.
107. Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфології мирової історії [в 2х т.] / О. Шпенглер. – Т. 1. Гештальт и действительность. – М.: Мысль, 1993. – 490 с.
108. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: [у 3-х т.] / Д.І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990 – 1993. – Т. 3. – 415 с.
109. Як писати тези на конференцію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://toplutsk.com/articles-article_456.html
110. Якунин В.К. Методологія історії (в контексті історіографічної практики) / В.К. Якунин. – Д.: РВВ ДНУ, 2012. – 72 с.
111. Arthur P. Exhibiting history: the digital future // Journal of the National Museum of Australia. – 2008. – Vol. 3. №. 1. – P. 33–50. – Available at: https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/28485/2/01_Arthur_Exhibiting_History:_The_2008.pdf;
112. Arthur P. Virtual Strangers: e-Research and the Humanities // ACH: International Journal of Culture and History in Australia. – 2009. – Vol. 27. №. 1. – P. 47–59. – Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07288430902877882?scroll=top&needAccess=true>
113. Boonstra O., Breure L., Doorn P. Past, Present and Future of Historical Information Science. – Amsterdam, 2004. – Available at: http://www.niwi.knaw.nl/nl/geschiedenis/onderzoek/onderzoeksprojecten/past_present_future_of_historical_information_science/new/
114. Carothers T. Civil Society / T. Corothers // Foreign Policy. – 1999-2000. – № 117, Winter. – P.18-29.

Додаток 1

Приклади оформлення бібліографічних посилань (згідно з ДСТУ 8302:2015)

Внутрішньотекстові бібліографічні посилання

(Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації / упоряд., передм. Г. І. Дацюк. Київ : Спадщина, 2007. С. 7.)

(Васильєв В. В. Система адаптації робітників до професійної діяльності. Київ: Вища освіта, 1999. 300 с.)

(Тимошик М. Видавничий бізнес: погляд журналіста, видавця, вченого. Київ: Наша культура і наука, 2005. С. 208)

(Ткач А. А. Інституціональні основи ринкової інфраструктури / НАН України, Об'єднання ін-т економіки. Київ : Об'єднаний ін-т економіки НАНУ, 2005. 296 с.)

(Аксьонова Л. В., Гридіна В. Т. Сучасні тести для дівчат / пер. з рос. О. А. Росинська. Донецьк : БАО, 2004. С. 367)

(Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Знання-Прес, 2002. С. 245)

(Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів : Світ, 1994. 216 с.)

(Электрохимия в процессах очистки воды / А. А. Кульский [и др.]. Киев : Техника, 1987. С. 112)

(Козіна Ж. Л. Теоретичні основи і результати практичного застосування системного аналізу в наукових дослідженнях в області спортивних ігор // Теорія та методика фізичного виховання. 2007. № 6. С. 15-18)

Підрядкові бібліографічні посилання

8 Географія : словник-довідник / [авт.-уклад. Ципін В. Л.]. Харків : Халімон, 2006. С. 155.

14 Кодекс законів про працю України з постатейними матеріалами : офіц. текст : станом на 1 черв. 2006 р. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 16.

23 Макарова М. В. Електронна комерція : посібник. Київ : Академія, 2002. 272 с.

43 Адаменко І. І., Булавін Л. А. Фізика рідин та рідинних систем : підручник. Київ, 2006. С. 589.

5 Енциклопедія видавничої справи : [навч. посіб.] / В. П. Ткаченко [та ін.]. – Харків : Прапор, 2008. 319 с.

12 Методика нормування ресурсів для виробництва продукції рослинництва / В. В. Вітвіцький [та ін.]. Київ : НДІ «Укragenпромпродуктивність», 2006. 106 с.

2 Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин [та ін.]; НАНУ. Київ : РВПС, 1999. С. 64.

4 Гранчак Т., Горовий В. Інформаційно-аналітичні структури бібліотек в умовах демократичних перетворень // Бібліотечний вісник. 2006. № 6. С. 14-17.

Позатекстові бібліографічні посилання

23 Кримінально-процесуальний кодекс України : офіц. вид. : станом на 1 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. Київ : Парлам. вид-во, 2006. 207 с.

4. Проблеми обчислювальної механіки і міцності конструкцій : зб. наук. пр. / наук. ред. В. І. Моссаковський. Дніпропетровськ, 1999. 215 с.

18. Дорошенко В. «Просвіта»: її заснування і праця : корот. іст. нарис. Філадельфія, 1959. 102 с.

48. Швецова-Водка Г. М. Бібліографічні ресурси України: загальна характеристика : навч. посіб. / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. Рівне : РДГУ, 2000. 205 с.

3. Ковшиков В. А., Глухов В. П. Психолінгвістика: теорія речевої діяльності : учеб. пособие для студентов педвузов. М. : Астрель ; Тверь : АСТ, 2006. 319 с.

56 Electrodes of conductive metallic oxides / J. M. Honig [et al.]. Amsterdam : Elsevier, 1980. 260 p.

34. Регіональні особливості смертності населення України / Л. А. Чепелевська [та ін.] // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. 2007. № 1. С. 25-29.

57. До відома професорсько-викладацького складу та аспірантів [Електронний ресурс] // Львів. держ. ун-т фіз. культури : [сайт]. Львів, 2008. URL: <http://ldufk.edu.ua/index.php/index.html> (дата звернення: 16.05.2009).

Приклади оформлення REFERENCES

1. Pollan, Michael. 2006. *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four Meals*. New York: Penguin. (Pollan 2006, 99–100).
2. Ward, Geoffrey C., and Ken Burns. 2007. *The War: An Intimate History, 1941–1945*. New York: Knopf. (Ward and Burns 2007, 52).
3. Garcia Marquez, Gabriel. 1988. *Love in the Time of Cholera*. Translated by Edith Grossman. London: Cape. (Garcia Marquez 1988, 242–55).
4. Kelly, John D. 2010. “Seeing Red: Mao Fetishism, Pax Americana, and the Moral Economy of War.” In *Anthropology and Global Counterinsurgency*, edited by John D. Kelly, Beatrice Jauregui, Sean T. Mitchell, and Jeremy Walton, 67–83. Chicago: University of Chicago Press.
5. Weinstein, Joshua I. 2009. “The Market in Plato’s Republic.” *Classical Philology* 104:439–58. (Weinstein 2009, 440).
6. Stolberg, Sheryl Gay, and Robert Pear. 2010. “Wary Centrists Posing Challenge in Health Care Vote.” *New York Times*, February 27. Accessed February 28, 2010. <http://www.nytimes.com/2010/02/28/us/politics/28health.html>. (Stolberg and Pear 2010).
7. Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. 1987. *The Founders’ Constitution*. Chicago: University of Chicago Press. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>. (Kurland and Lerner, chap. 10, doc. 19).
8. Petruk, Ivanna. 2016. “Problemy Doslidzhennya Semiotychno Uskladnenykh Tekstiv.” *Naukovyi Visnyk Chernivetskogo Universytetu (692-693):67 – 70*. (Petruk 2016, 68).
9. Kossinets, Gueorgi, and Duncan J. Watts. 2009. “Origins of Homophily in an Evolving Social Network.” *American Journal of Sociology* 115:405–50. Accessed February 28, 2010. doi:10.1086/599247. (Kossinets and Watts 2009, 411).

Схема побудови REFERENCES:

Стаття у часописі / Journal article:

Author, A. (2015). *Nazva statii* [Title of article]. *Visnyk Universytetu*, 4(1), 121–135. [in Ukrainian].

Author, B. (2015). *Nazva statii* [Title of article]. *Nazva zhurnalu*, (5), 124–127. [in Ukrainian].

Книга / Book:

Author, A. (2015). *Nazva knigi* [Title of book]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Частина книги / Part of book:

Author, A. (2015). *Nazva roboty* [Subtitle]. In *Nazva knigi* [Title of book] (Vol. 10, pp. 33–44). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Дисертація, автореферат дисертації / Thesis, extended abstract of thesis:

Author, A. (2017). Title of dissertation. PhD dissertation (History of Ukrainian Literature). Kharkiv National University named after V. N. Karazin, Kharkiv. [in Ukrainian].

Author, A. (2018). Title of dissertation. Extended abstract of PhD dissertation (Theory of Literature). Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsa. [in Ukrainian].

Тези доповідей, матеріали конференцій / Abstracts of papers, proceedings of conferences:

Author, A. (2015). *Nazva tez* [Title of article]. Abstracts of Papers. Conference Name. Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].

Author, B. (2018). *Nazva tez* [Title of article]. In Title of book (якщо є): Proceedings of the Conference, Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].

Конспект відкритої лекції проф. Г.Г. Кривчика. Квітень 2017 р.

Тема: «Україна в I половині XIX століття»

1. Українські землі на початку століття.
2. Соціально-економічний розвиток.
3. Початок революційного руху.
4. Культура та національне відродження

1, 2 питання.

Україна в I половині XIX ст.

	Австрійська Україна	Російська Україна
Адміністративно-територіальний поділ	Королівство Галіції та Лодомерії: 19 дистриктів, 12 з яких – українські, 1-Буковина; Братиславське (Словацьке) намісництво Угорського королівства (Закарпаття)	9 губерній: Київська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Харківська (Слобідська), Херсонська (Миколаївська), Волинська, Подільська, Таврійська. Тодішні губернії були більшими, ніж сьогоденні українські області, яких зараз 24. Зокрема, Катеринославська губернія включала більшу частину нинішніх Запорозької, Донецької, Луганської областей.
Кількість населення Більша частина населення	≈ 2,5 млн. Селяни-кріпаки, за національністю українці (русини)	≈ 8,5 млн. Селяни-кріпаки, за національністю українці (малороси), росіяни (великороси)
Правлячий клас	Шляхта, за національністю - поляки, німці (австрійці) та ін.	Дворянство, за національністю - українці, росіяни, поляки та інші
Міське населення	Поляки, німці, євреї та ін. Українців серед міщан було край мало. Зокрема, у Львові менше 1/10 частини. Існувала Руська вулиця.	Українці, росіяни
Буржуазія	Поляки, німці, євреї та ін.	Українці, росіяни та ін.
Пром. переворот: 1) зростання промислового виробництва; 2) перехід від ручного (мануфактурного)	Розпочався в 1840-х рр., відбувався повільно, оскільки австрійська влада прагнула штучно	Розпочався в 1820-х рр., відбувався швидше, оскільки російська влада вважала Україну власною територією,

<p>виробництва до машинного (фабрично-заводського); формування класів буржуазії й найманих робітників .</p>	<p>загальмувати його через побоювання буржуазної революції.</p>	<p>прагнула підняти тут економіку. Якщо в 1825 р. в Україні було 650 промислових підприємств, то в 1860 – 2300.</p>
<p>Розклад феодальних відносин: 1. Падіння продуктивності праці кріпаків; 2. Витиснення кріпацької праці найманою, більш ефективною; 3. Перетворення поміщиків у паразитарний, зайвий клас.</p>	<p>Кріпацтво скасовано у 1848 р., без наділення селян землею. Через це почалася масова еміграція в Америку, коли загинули тисячі людей.</p>	<p>В умовах кріпосного ладу виникають підприємства, де використовувалася наймана праця, натомість число поміщицьких підприємств скорочується. Якщо в 1825 р. поміщицькі підприємства становили 54%, то в 1860 – лише 6%. Проте більшість промислових робітників були власністю поміщиків. З'являється нова буржуазія, серед якої купці селянського й козацького походження. Терещенки, Харитоненки – з державних селян, Симиренки, Яхненки – з кріпаків. Останні, які викупилися на волю, стали родичами, створили не тільки торгівельні підприємства, але й машинобудівні заводи, побудували перші пароплави на Дніпрі. Кріпацтво скасовано в 1861 р.</p>

3 питання.

Розклад феодального ладу зумовив виникнення антикріпацьких і антицаристських настроїв і дій, тобто революційного руху. Поштовхом до революційного руху стала Вітчизняна війна 1812 р., яка почалася після нападу Франції на Росію. Для захисту Вітчизни об'єдналися всі верстви населення, люди всіх національностей, серед яких українці. На Україні було сформовано 19 козацьких і 20 волонтерських (ополченських) полків. Один з козацьких полків – 5-й Полтавський – створив І. Котляревський. Перемога над Наполеоном мала великі політичні наслідки: 1. Зростання самосвідомості селян, усього народу, що захищав Вітчизну; посилення селянського й козацького руху проти кріпацтва (повстання бузьких козаків у 1817 р., повстання військових поселенців у Чугуєві у 1819 р., боротьба селян на Поділлі на чолі Устимом

Кармалюком у 1812-1835 рр.). 2. Усвідомлення передовими офіцерами-дворянами ганебності кріпацтва; утворення таємних товариств з числа офіцерів.

У 1823 р. у Петербурзі виникло Північне Товариство на чолі з Микитою Муравйовим. Програмний документ – «Конституція»: скасування кріпацтва; ліквідація самодержавства, встановлення конституційної монархії.

На Україні створено Південне товариство, яке створили офіцери Чернігівського полка (Бурцов, Волконський, Івашов, Барятинський, Вольф та ін. Очолив Павло Пестель. Програмний документ - «Руська правда» П. Пестеля: скасування кріпацтва і *наділення селян землею*; Ліквідація самодержавства й *утворення республіканського ладу*. Програма якої організації була більш прогресивною?

У грудні 1825 р. відбулися збройні повстання в Петербурзі й на Україні. Вони були придушені. 5 «декабристів» були страчені через повішення (П. Пестель, П. Каховський, К. Рилєєв, М. Бестужев-Рюмін, С. Муравйов-Апостол. Останній, до речі один з нащадків козацької родини Апостолів). 137 – відправлено на каторгу, 4 тис. солдат покарано шпіцрутенами й відправлено на Кавказ на війну.

Так було започатковано революційний рух, який завершиться в 1917 р. поваленням царизму.

Яскравим проявом революційного, а також національного рухів в I половині XIX ст. стала діяльність Кирило-Мефодієвського товариства (братства) на Україні в 1846 -1847 рр. Члени товариства: Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Тарас Шевченко та ін. Програмні документи організації: «Статут Слов'янського товариства імені Кирила і Мефодія» та «Книга буття»: ліквідація кріпацтва, скасування станів, національне визволення слов'янських народів, об'єднання їх у республіканську федерацію з центром у Києві. Зазначені положення загалом мали слов'янофільський характер. Однак участь Шевченка у цій організації зумовила її революційний характер. Його твори «Кавказ», «Сон», «Гайдамаки», «Тарасова ніч», «І мертвим, живим» та ін., його палкі промови в колі товаришів містили заклик «до сокири», збройного повалення царизму й кріпацтва. Через

це організація була розгромлена. Більшість її членів вислано з України в російські губернські міста на декілька років, Шевченко – в солдати з заборонаю писати й малювати.

4 питання.

Як уже йшлося, більша частина українських земель була в складі Російської імперії. Розвиток культури в Україні в основному відбувався в річищі політики російської влади і загальноросійських культурних процесів. Росія, в свою чергу, орієнтувалася на європейську культуру, прагнула наздогнати Європу. Середню освіту надавали гімназії, які відкрилися в усіх губернських містах. Початкову освіту – парафіяльні та повітові школи. У 1805 р. були створені університети в Казані, Дерпті (Естляндія), Харкові. Харківський університет мав 4 факультети, на яких спочатку навчалося 65 студентів, через 50 років – близько 500. Велику роль у відкритті Харківського університету відіграв Василь Каразін. У 1834 р. відкрився Київський університет ім. Св. Володимира. Непогану освіту давали ліцеї: Ніжинський, Ришель'євський (в Одесі), Кременецький (на Волині).

Архітектура і образотворче мистецтво. Утверджується класицизм і його пізній різновид – ампір. Класицизм – від слова «зразковий», характеризується використанням канонів і елементів класичної архітектури й мистецтва стародавніх Греції та Риму. Притаманні раціональність, гармонійність, чіткість, вишуканість пропорцій. Ампір орієнтувався на культуру пізньої античності – імператорського Риму. До архітектури додається монументальність, велич, які мусили показати могутність Римської імперії. В XIX ст. могутність нових імперій – наполеонівської Франції та Росії.

Пам'ятники архітектури.

Будинок Київського університету. Архітектор – Вікентій Іванович Беретті (видатний російський архітектор італійського походження). Будинок з восьмиколонним портиком та спокійними фасадами бокових частин. Влучна компоновка спорудження й лаконізм форм. Колір будинку червоний. Чому? Різні версії. 1.Тим самим компенсується архітектурна простота. 2. Червоний

колір – колір стрічки ордена св. Володимира. 3. Цар Микола затвердив кольори такі, як на Зимовому палаці: блакитний і золотий. Однак, коли син Беретті – О-р – возив зразки фарб для затвердження в Петербург, на зворотній дорозі зразки вкрали.

Потьомкінські сходи в Одесі. Побудовані за проектом Карла Францевича Боффо (видатного російського архітектора італійського походження). На сьогодні 192 сходинки. Раніше було 200. Проте під час розширення порту 8 сходинок було засипано. Довжина сходин 142 м. Побудовані перспективно: нижня частина має ширину 21,7 м, верхня – 12,5 м. Завдяки цьому при погляді зверху складається враження однакової ширини та ідеальної паралельності ліній. Складається також враження, що сходи йдуть до самого моря. Як писав Яків Полонський, автор пісні «Мой костер в тумане светит» у романі «Дешево місто»: «Одесса опускала в синие волны нижние ступеньки своей колоссальной лестницы». Натомість знизу сходи здаються дуже протяжними, а пам'ятник Дюку Ришельє, що встановлений на горі, над сходами, будучи не дуже високим, здається великим, монументальним.

Спасо-Преображенський собор в Катеринославі. Коли Катеринославі почали будувати як третю столицю імперії, перший проект собору розробив видатний французький архітектор Клодт Геруа, який, до речі, був автором плану нашого міста. Заклали фундамент під собор, який мав стати найбільшим у Європі. Однак Катеринославу не судилося стати столицею. Померла Катерина II, а новий імператор Павел I відмовився від усіх планів матері, яку ненавидів. Повторна закладка собору відбулася лише в 1830 р. Проте розмір собору був менше в 6 разів, ніж за першим планом. Протягом тривалого часу автор проекту собору був невідомий. Лише в 1950-ті рр. встановили – це відомий російський архітектор, автор ансамблю «Адміралтейство» й собору Петропавлівської фортеці в Петербурзі Андріан Захаров.

Образотворче мистецтво. Монументальна скульптура. Вона, як відомо, доповнює й прикрашає архітектурні ансамблі. Найбільш знаним у Росії скульптором у зазначений період був *Іван Петрович Мартос*, який народився на Черніговщині. Вчився в Імператорській Академії Мистецтв у Петербурзі (як

і раніше його відомі земляки – художники Лосенко, Левицький, Боровіковський та ін.). Став професором, а згодом і ректором Академії. Найбільш значним його твором вважається пам'ятник Мініну і Пожарському на Красній площі біля Московського Кремля – один з символів Росії. Однак скульптор зробив подарунок і Україні. Зокрема, *І. Мартос є автором пам'ятника герцогу Ришельє (Дюку Ришельє) в Одесі*. Арманд-Емануель Софія-Септімані де Плессі, граф де Шиньон, 5-й герцог Ришильє - правнук того самого кардинала Ришильє, про якого писав О-р Дюма, який інтригував проти королеви Анни Австрійської і відважних мушкетерів короля. Але він став засновником і першим одеським градоначальником, генерал-губернатором краю. Одесити шанують Ришельє і дуже люблять монумент на його честь, створений І. Мартосом. Архітектурний ансамбль – Потьомкінські сходи, Приморський бульвар, який знаходиться нижче сходин, пам'ятник Дюку Ришельє, розташований над сходами, - улюблене місце побачень, зустрічей.

Одним з символів Києва є *пам'ятник кн. Володимиру* на Володимирській горці, авторами якого є видатні російські скульптори Петро Клодт (фігура князя), Василь Демут-Малиновський (барельєфи постаменту), архітектор О-р Тон (п'єдестал).

Найбільш видатними майстрами живопису в Україні того часу можна вважати Василя Андрійовича Тропініна й Тараса Григоровича Шевченка. Обидва кріпаки: один графа Моркова на Поділлі, другий – Енгельгарда на Черкащині. Т.Шевченка викупили на волю російські діячі культури. Тропініну пан «подарував» волю, коли тому сповнилося 47 років і коли він став уже знаним художником, автором таких шедеврів, як портрети О. Пушкіна, М. Карамзіна, «Кружевниця» та ін. У творчому доробку Тропініна є й портрет Устима Кармалюка.

Попри європеїзацію та русифікацію культури в Україні відбувалося пробудження інтересу до національного коріння. Проявом цього стала написання, публікація й великий успіх у читачів історичних та етнографічних творів. Насамперед: «Історія русів» (автор невідомий, називаються: Григорій Полетика, архієпископ Георгій Кониський і навіть граф, а згодом князь канцлер

Російської імперії Олександр Андрійович Безбородько. До речі, це він наприкінці свого життя сказав: «Щоб там не казали наші нащадки про нас, але нехай пам'ятають: поки жили ми, «старики», жодна гармата в Європі не могла гатити без нашого дозволу»); «Історія Малої Росії» Бантиш-Каменського, «Малоросійські пісні» М. Максимовича. З'явилися літературні твори на українську тематику. Перший серед них – «Енеїда» Івана Котляревського (1798 р.). Згодом він написав п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Великим успіхом користувалися комедії Григорія Квітки-Основ'яненка: «Шельменко денщик», «Конотопська відьма», «Сватання на Гончарівці», вірші Євгена Гребінки, до речі, автора відомого романсу «Очи черные, очи жгучие».

Особливо великий внесок в популяризацію української тематики вніс Микола Васильович Гоголь, який був класиком всесвітнього масштабу. Не можу не зробити ремарку. У свій час деякі не дуже розумні люди, які вважали себе патріотами, виключили Гоголя з української культури і літератури: мовляв, він російський письменник. Мовляв, головними його творами були великий епічний твір «Мертвые души» та комедія «Ревизор», які вважаються шедеврами російської культури. Однак Гоголь написав збірник оповідань «Вечера на хуторе близ Диканьки», збірку повістей «Миргород», перлиною якої є повість «Тарас Бульба». Мало хто так любив Україну, як Гоголь, хоча й писав переважно російською мовою. Любив, до речі, Гоголь і українську мову, про що свідчить, наприклад, його лист до друга Богдана Залеського.

Лист (записка) Миколи Гоголя Богдану Залеському. Париж. Лютий 1837 р.

Дуже – дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то сояшныця, не то завійныця (хай їй прысниться лысый дидько), та тепер, спасибо богови, кажут начей-то пан зовсим здоров. Дай же боже, щоб на довго, **на славу усій козацкій земли** давав бы чернецького хлиба усякій близни и зльдням. Та й нас бы не забував, пысульки в Рым слав. Добре б було, колы б и сам туды колы-небудь прымандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по земли.

Мыкола Гоголь.

Гоголь Н. В. Письмо Залесскому Б., вторая половина февраля 1837 г. Париж // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, [1937—1952]. Т. 11. Письма, 1836—1841 / Ред. Н. Ф. Бельчиков, Н. И. Мордовченко, Б. В. Томашевский. — 1952. — С. 88.

Любов'ю до України пройнята поезія Т. Шевченка. Однак, якщо в перших його віршах – захоплення красою України: «Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...», то згодом – заклик до боротьби проти царизму, панів:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить! («Я не нездужаю нівроку», 1858 р.)

Т. Шевченко знаменував уже нову епох., новий час, про який буде мова вже в наступній лекції.